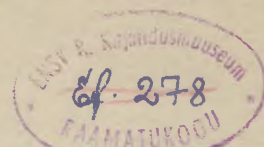

A. Aasa kirjastus

118194

ÜLDINE MAJANDUSAJALUGU.

Loeb: S e p p , H., dr.phil.

Sissejuhatus:

Küesoleva aine materjalina on soovitatav lugeda Josef Kulischer'i "Allgemeine Wirtschaftsgeschichte".

Inimese iseloomu tegur on egoism, mis on juhtinud iha nende ainete vastu, mis teisel on. Tal on vajadus saada teise käest aineid. Tekib röövsõda paljude rahvaste juures (saarlased käisid Skandinaavias), kus tahetakse saada teiste hüvisoid. Sõda võib ka suguharude-vaheline olla.

Varasid saadakse ka kaubanduse teel. Varem oli vahetuskaubandus, mille kohta mitmesuguseid arvamusi esitab Dopsch. Vahetuskaubandus jaguneb: 1) kaup kauba vastu, 2) raha vahetus (artiklid raha tähenduses). Tehakse vahet metalli- ja kaupraha vahel. Mida enam rahvad arenevad, seda enam nõutakse rahaga vahetust. Rootsist tuleb enne Kristuse sündimise-aegseid esemeid, mis on pärit Egiptusest ja mis on saadud vahetuse teel Prantsuse kaudu. Tuleb silmas pidades, et keskajal ei olnud sääraseid dimensioone (kehasid, mõõte), kui uuel ajal.

Vanadest kultuurrahvastest vaatleme esiteks Egiptust.

Egiptuse majandus baseerus Niiluse orul. Egiptuse rahvas oli põllutööstuslik rahvas. Egiptuses arenes 1-he põllusüsteem. Ka oli siin käsitöö arenenud: valmistati lõuendit, sest tooraine - lina - oli olemas. Siin olid tähtsad tööstuslinnad. Valmistati ka vääriskive. Kõike, mis maa andis ja tööstuses toodeti, ei vajatud ainult kodus, vaid veeti ka välja. Niiluse jõe ja selle kanalite abil. Egiptuses, nagu teistes maades, mängis tähtsat osa ka usk. Siia tulid kokku paljud kaupmehed usu pärast. Egiptus oli talupojamaa ja meriasjandus polnud arenenud. Maa vähene sigitavus arendab rahva merel käima. Egiptlased ei armastanud merd. Ka puudus neil puu laeva ehitamiseks. Egiptus sai puu Liibanoni mägedelt. Nende usk oli võõraste-vaanulik. Vahetust teiste maadega aitasid arendada fõniiklased. (Nad töid vein, õli ja puuvaiku). Eriti kõrgel tasemel oli tekstiiltööstus Siidonis. Egiptuses oli kord aeg, kus arendati ka laevandust, see oli Ramses II ajal, kus see viidi kõrgele tasemele. Pärast teda muutus aktiivne laevandus passiivseks. Egiptus on tähtis Vahemere kaubanduse arendamisel. Tiigrise ja Eufrati vaheline maa oli põllumajanduslik maa. Selle kõrval oli arenenud ka käsitöö iseseisvaks. Amu kabi järele näeme, et käsitöö oli kõrgel tasemel. Amukabi seadused on tähtsad veel selle poolest, et neist näeme Vanaaja agraarseadusi. Valmistati rohkesti sissekootud loomadega ja fantastiliste kujutlustega riideid, mida kasutasid suurnikud ja ka jumalakojad. Siin valmistati veel parfüümid, salvid ja lõhnavad veed, siin arenes luksuskultuur. Eriti siseturul, hiljem välisturul jaoks töötati kalliskive ümber. Eufrati ja Tiigrise kaubandusest on tunnistusi, mis on leitud savi-pottidest; veoolud olid tähtsad; siia tulid teed kokku Indiast ja Hiinast. Kaubateedena tarvitati merd- ja maateid. Tähtsaks mereteeks oli Pärsia laht. Lääne poole viisid maa-teed. Idasse viisid teed Teherani kaudu.

Fõniiklaste juures oli kaubandus ja tööstus tähtsam. Nad olid maa asendi tõttu meremehed. Pind ei ole eriti viljakandev. Mägedel aga kasvasid seedrid ja tsüpressid, millest ehitati laevu ja neid puid veeti ka Egiptusesse, kus mets puudus. Siin oli ka kalandus kõrgel järjel. (Piiblist võib seda teada). Tähtis on, et ees oli fõniiklastel Vahemeri, kõrval kultuurriigid, mistõttu nad said kaubandust arendada. Nad said ka pärida teistelt maadelt: on peetud palju asju nende leidusteks, mis on teistelt leitud. Klaasivalmistamine ei ole nende leid, vaid on Egiptusest pärit. Nad on võtnud ja tarvitanud palju Egiptuse ja Babiloonia mustreid, millega ilustati kaupu, sest nad tundsid endi kaubatarvitajate maitset. Nende kaubanduse sidemeid on peetud suuremaks. Lõuna-Aafrikat ei või arvesse võtta nende turuna. Arvati, et nad on Suur-Britannias käinud, ka see pole tõsi. Nad pole ka Lääne- ega Põhjamerde kunagi saanud. Hispaanias on nad läänes kõige kaugemale saanud, ka polnud nende linnad nii arenenud, kui varem arvati. Läänes oli Massilia tähtis kaubalinn, kus nad käisid. Hispaaniast nad said hõbedat ja inglistina. Nende kaubateed maal viisid läände Egiptusse ja itta Babiloonlaste juurde, säält-läks ka Indiasse ja Hiinasse. Süüria rannik oli täitunud kaubalinnadega, nagu Beirut, Akka, Jaffa, Tüüros, Siidon. Oli arenenud metallitööstus, olgugi et maa polnud metallirikas, sest sõda saadi teistest maadest. Kulda saadi Traakiast, Roduse saarelt, hõbedat ja inglistina Hispaaniast. Inglistina vajati vase karastamiseks. Nad vahetasid metalli Oriendi rahvaga, kes neid vajasisid kas relvadeks või muuks. Tööd elevandiluust, olid arenenud kõrgele tasemele. Riide valmistamine samuti. Tüürose purpuripunane riie oli parim ja kuulus oma hää värvi poolest. Fõniiklased arendasid kaubandust Vaiksest merest Atlandi ookeanini. Nad ei käinud ise küll Hiinas ega Suur-Britan-

nias, nad olid aga tähtsaks vahelülaks kaubanduses ja laevanduses. Et Vahemeri muutus rahvusvaheliseks laevateeks, on nende teene ja see on tähtis ka kreeklastele. Kreekamaa on väga mereline. Inimene on kistud merele ja meri ja maa on lahutamatud. Kreeka on tugevamini seotud merega kui inglise ja Norra. Mereliiklemine arenes siin juba õige vara, kuid siiski oli merendus päämiselt föiniiklaste käes. Kreeka kaubandus pidi arenema esiteks ida suunas ja seda soodustas Egeuse meri. Kreeka varemas kaubanduses tõuseb Ägina saar, siin on tähtsus Korintusel, mis vahendab liiklemist. Tähtsad on ka Miletus ja Samos. Teatud viisil paistab silma Ateena, mis pärast muutub tööstuse ja kaubanduse keskuseks. Ateenas areneb tugevasti kangatööstus, aga ta veab ka välja mett ja õli. Thebais ja Samoses valmistati riideid ja vaipu, Korintuses metallitööstused, Ateenas nahatööstused, valamisekojad ja relvadevabrikud, kujurajamine ja savitööstused jne. Mustamere rannikul asuvate maadega tekib side. Need moodustavad Kreeka asumaad: Olbia, Odessus, Teudosia, Sinape, Trapeusund. Need asumaad on tähtsad, sest sel teel tekkis side Balti merega, sest Balti merest kulgeb Musta mereni varjäägide tee.

Kreeka asumalist Musta mere ääres sai tähtsamaks kaubasadamaiks Odessa (Odessus) Kiliaga.

Kreeka ja asumaade vahel kujunes elav liiklemine ja föiniiklaste itta viiv kaubatee sai ristlevaks teeks Musta mere poolt tuleva tee näol.

Musta mere piirkonnast saadi lina ja sel oli suur tähtsus riidevalmistamisel. Ka kanepit ja tõrva saadi säält (tähtis laevanduses) ning nahka ja vaha. Toiduaineid saadi siit palju: kaaviari, liha ja kala.

Siin tehti 19.saj.ja tehakse praegugi leidusi. Leitakse vaase ja kujusid, mis on pärit Kreekast.

Kreeklased ei liigelnud ainult Aegea meres, vaid nad liiklesid ka Sitsiaaliasse, Itaaliasse, Lõuna-Prantsusesse. Kreeka rahvastik kasvavas jõudsasti ja osa rahvast pidi välja rändama. Kreeka kolooniad kannavad tugevat iseloomu. Lääne pool olid Kreeka asumaad, Sitsiilias ja Lõuna-Itaalias. Tarentumis oli haad lambavilla, millest hakati tegema riidet. Tähtis on Tarentumi purpur. Siin arenes ka transiitkaubandus. Ka Süra kuus oli tähtis kaubakoht. Kreeklased tungisid Galliassa Massilia kaudu. Siit pidasid nad ka sidemeid Baltimaadega. Kreeka kaubanduses on seni tähtsus Ateenal.

Uus edusamm kreeklastele tuli Makedoonia, Filipi ja eriti Aleksandri ajal. Aleksander oli vallutaja, ta tegi palju teid ja nende sõjateede ääres kasvasid kreeka kolooniad, mis ulatasid juba Aasiasse. See oli Aleksandri poliitika tulemus. Efesus, Smirna ja Rhodus saavad tähtsaks. Kaubandus arenes edasi Ptolomäse ajal. Erilise tähtsuse omandas Aleksandria, mis sai tähtsaks kultuuriliseks keskuseks.

Appenniini poolsaar. Itaalia rannik pole merelahtedega nii läbi lõigatud kui Kreeka rannik. Maa on sığavam, sellepärast arendati põllundust. Mäekälgedel kasvatati naerisid ja knidisel maal, mis põlluharimiseks kõlbmatu, kasvatati lambaid; valmistati riidet. Nii olid pää-töölalad põllutöö ja käsitöö. Etruskide maal, Toskanas, arenes tööstus ja kaubandus ja Etrurias savi- ja metallitööstus. Varsti olid nende artiklite tagavarad nii suured, et tuli neid välja vedada. Valmistati ka relvu jne. Tekkis side Oriendi kultuurimaadega. Etruria oli kaua esikohal, kuni Kartaago sõja järele sai esikohale Room, tulevane maailmariik.

Kyrose langemise järgi rännati välja ja asutati Tunises Kartaago. Kartaagole kuulus mererand Alžiiris ja Marokkos ja mitmed saared (Sitsiilia saare läänerand, Sardinia saar, Baleari saarestik j.t.). Kartaagolased olid kaupmehed, võimu said aga oma kätte roomlased - talupojarahvas. Meriliiklemise juurde viis roomlasi sõda Kartaagoga.

Roomast veeti välja õli ja veini, Rooma tuli sisse raha. Room muutus kaubanduslikus liiklemises passiivseks. Tarentum Apuulias, Reggio jt. olid tähtsamad sadamad. Rooma sadam Ostia jäeti maha, võeti asemele uus sadam. Rooma sadam on suurimaid maailma keskusi. Foorumil oli palju poode ja Room oli nagu ämblik, ta võttis endale igalt poolt, kust sai, kõiksugu kaupa.

Sitsiilia oli Rooma toiduait, - sealt saadi vilja ja liha. Hispaaniast saadi lambavilla, Kreekast veini, Massiliast merevaiku, Kreekast (Attikast) mett jne. Rooma suurnikud nõudsid väga maitsevaid toite. Vaimline kultuur oli kõrgel tasemel.

Roomas oli marmorit, mida kasutati ehitiste juures. Kreeka ja rooma kunstide erinevuseks oli see, et Room armastas suurst, kreeka - lüürikat. Rooma ehitised tehti suured ja võimsad.

Kreeka Korintus ei oma endist tähtsust, roomlased käivad sääl ja korintlased hakkavad roomlaste eeskujul armastama lõtvu ja laiu eluviise.

Rhodos omandas suurema tähtsuse, Smürna ja Efesus langesid. Egiptuse tööstussaadusist Rooma kaubanduses omab tähtsuse riie (purjed jne), klaasitööstus - Aleksandriast toodi värvilist klaasi, mis Rooma suurnike juures kallim, kui vääriskivid. Kivide-lõikamise ja kujurajamise tööstus oli tähtis. Aleksandrias oli idakaupade vahetuskoh, Süüria ja Föiniikia ranna tähtsus kaob.

Rooma ajal tuli uus suund liiklemises - see oli Gallia ja Germaania. Donau piirkonna maadesse Rooma rajas teid. Alpidest hakati üle saama, kaupmeeste abil peeti sidemeid Germaaniaga ja saadi põllumajanduseprodukte - lambaid ja sigu. Rooma andis germaanlastele fabrikkate, kulla, hobedat jne. Roomlased said germaanlaste juurest ka hobuseid, eriti tõuti Thuringeni hobuseid. Germaaniast toodud loomade nahku vajati sõdureile rõivusteks, sest roomlastel polnud pükse jalas ja neil oleks olnud külm sõdades Donau piirkonnas. Germaaniast toodi veel hanesulgi, mida vajasisid Rooma daamid endi ehtimiseks.

1.saj.p.Kristust kõneldakse Roomas Skandinaavia saartest - ise roomlased seal pole aga käinud.

Itaalia poolsaar oli kaubanduses passiivne, Room oli aga aktiivne. Rooma tuli kokku raha. Kaubateed arenesid Rooma all edasi ja roomlased tungisid Lääne-Euroopa mandrile, ühtlasi sellega meile ligemale.

Nagu öeldud, Rooma majanduselu sai tugevaks. Põllumajandus aga polnud nii tugev kui varem. Sõdade tõttu hakati põllutöös orjade asemel oma maa inimesi töötajaks kasutama. Mõisad lahutusid linnadest (enne kuulus linnadele ka provintskond). Linnade ametid ei olnud enam auametid, ja need, kes eesotsas seisis, pidid vastutama maksude eest. Kapitalidest tuli puudus ja riigi sissetulekud võeti maksude näol. Maksudest tähtsa osa moodustas capitatio, seda võeti karjalt ja maatükkidelt. Roomas hakkas makama ka sunnismõisus, kasutati ära kas orjad või omamaa talupojad põllutöö-tegijaks, maksu maksid töondajad asjades.

Tekivad ka asutused, mis meelde tulevad keskaja tsunftite. Läheneti kodumajandusele. 3-4 saj.p.Kr.oli ka siin tööstusi arenenud, mis olid vabamad, kui kodumajandus, need olid näit.vankritööstused jne.

Kapitalist tuli puudus, raskete maksude tõttu puudus sularaha, riigikassa oli aga sageli täidetud. Siin oli palju riigimõisasid, need saatsid turule liha, veini, õli, riigi käes oli siiditööstus, see toodi siia ida poolt. Siiditööstus varustas õuekonda, suurnikke. Ka purpurriiet valmistas riik. Maksude aparatuur oli väga väljaarenenud - kingsepad ja isegi avalikud naised olid maksustatud.

Bütsantsi riik sai sisse 8 milj.soliidi, sellest läks sõja peäle 6 milj.soliidi. Maksustusaparaadiga saadi seda, et riigikassa oli mõnikord täis, kuna kaubandus hakkas tagasi minema, läks teiste rahvastega ja elementide kätte. Ida pool oli tähtis riik Pärsia. Hakati soodustama etiooklastega Mustamere kaubandust ja 8.-9.saj.päele oli side normannidega (need olid rootlased, mitte norralased ega taanlased, sest ida-vikingid, rootslased-svealased hakkasid liiklema Svea maalt - Roslagen). Bütsantsi riigis oli tugevasti välja arenenud suurmaapidamine, see andis riigile ametnikke. Teistel inimestel, kes töötavad maal, puudub kaitse 8 saj.p.Kr. 10.saj.keelatakse suurmaa-omanikel väikseid maid ära osta.

Hakati sõdureile nende teenistuse eest maid andma ja päämiselt just riigi idaosast, kus oli vaenu rohkem. See asi kergitas riigi büdžetti, sest maa anti raha asemel - riigi kulud vähenesid poole võrra. Suurmaa-omanikke oli palju. Bütsantsis olid 8.-9-ja 10.saj.juba teatud mõttes vabad talupojad, kes maksid andameid või olid koondunud küladekaupa ja maksid riigile.

Kaubateede võrgud. Kaubanduslikud teed läksid lääne poole, viies kaubatee üle Kreekamaa, Itaalia, Hispaania, Prantsusmaa läks Põhjamerde ja kippus üleminema Lääne merdegi.

Massilia, London, Baltimeri, Dnjepr, Konstantinoopol ja Massilia oli kaubateede ring.

Rheini-Donau tee oli diagonaali-taoline.

Konstantinoopol oli sidemeks Oriendi ja õhtumaade kaubanduse vahel.

Kaubateede nelinurk. Kuni 1000 aastani ei oma Saksa sääl kuigi suurt tähtsust. Sääl pole suuri kaubalinna ja sääl on päämiselt põllumajandus. Sellele teede-nelinurgale oli lähemal Lääne-Saksa (Altdeutschland). Siin asusid piiskoppide residentsid, mis meelitasid inimesi kokku. Tähtsad on Strassburg ja Steyeri messid, "Kulane"-Mainz sai suure tähtsuse. 12.saj.erilise tähtsuse omandab Köln, sel on väga tugevad sidemed Flandria ja Londoniga. Tekivad Ida-Saksa linnad, Osterlingide nime all tuntavad. Hakkavad 13.saj.Kölnikõrvale tõrjuma ja see gilde-saal muutub Üld-Saksa gilde-saaliks.

Karolingide ajal saab uue tähtsuse Doonautee. Esile kerkib Regensburg, Bayeri hertsogi residents. Tekivad samuti ka Ulm ja Passau. See uus Doonautee seob Saksa-Oriendiga.

Ida-Saksa on asutatud slaavi rahvaste poolt. Tähtsuse omandab Elbe jõe piir, miselt läbi Otto I siin liiklemise keskuse Magdeburgi. Tekkis võimalus minna üles Meissen ja ka alla - Bardowicki. Meisseniga oli seotud hiljemini portselaani tööstus, samuti tekkis ka võimalus turustada siin Lüneburgi soola.

Kuna Atlandipoolne lääneosa (kuni Elbe jõeni) alistus Rooma kultuurile varem, siis tekkis seal ka varem tööstus. Tekkis kalevi tööstus, mis 4. s. p. Kr. arenes välja Flandrias, mis sai villa Inglismaalt. Mainil ja Reinil arenes samal ajal metallitööstus. Siis hakkas ka arenema Euroopa Atlandi idapoolik. Läänepoolne saatis vajalikud kaubad itta, nende hulgas ka tekstiilitööstuse saadused, kalev ja metallkaubad. Et neid kaupu omada, andsid idapoolsed vastu peamiselt tooraineid nagu karusnahku, vaha, mett, puumaterjali jne., mis oli vajalik laevade ehitamiseks. Iseäranis nõuetavaks kaubaks lõunamail, mida saadi vikingeilt üle Kiievi Dnjepri jõe kaudu. Läänepoolne ja Põhja-meri andsid katoliiklikule Euroopale paastu ajal toiduks igasugu kalu, nagu kepikalu Norrast, heeringaid Skoonest jne. Nii näeme, et majanduslikud nähted on õige sageli seotud usuliste liikumistega, sest näiteks katoliiklased on aidanud levitada iseäranis kalasaadusi. Sellest näeme, et keskajal kujunesid Ida- ja Põhjapoolsed maad majanduslikuks tagamaaks, ühesõnaga nagu kolooniaks lõunapoolseile.

14. ja 15. saj. arenes Inglismaal endas kalevitööstus, kuna nähti, et kasu toorainete tootmisel pole täielik. Keskajal ühoks tähtsamaks kaubaartiklikseks oli kalev, nõnda siis siidriide- ja kalevitööstused arenenud peale Flandria ka teistel mandel. Nii oli arenenud Bodeni järve ääres linase riide tööstus, kuna kalevitööstus leidis aset Rööni liinil (Dortmund, Aachen). Peale riide kudumise tehnika, oli arenenud ka värvimise tehnika, nii näit. Prantsusmaal valmistati kirjuid riideid, Alam-Rhein kergem musta, Ülem-Rhein halli kalevit, Doonau piirkond loodusvärvilist riidet. Keskaja kuulsamad ja kallimad veinid olid Elsassist, kuid need ei levinud lõunamail, seal oli eelistatud Cypruse ja Lõuna-Tiroomi veinid.

Bütsantsi pealinn Konstantinoopol mängis ka terve Euroopa kaubandusliku liiklemise juures tähtsat osa. Siin oli eriti arenenud riidevalmistamine, iseäranis siidriide tootmine, samuti ka metallitöö. Mis puutub Bütsantsi majapidamisse üldse, siis alates 4. saj. p. Kr. tekkis seal kallak naturaalmajapidamise pool, sest rahapuudus esines üsna tugevasti ka siin.

Araabia kaubandus.

Mis araablastesse puutub, siis oli nende kaubandust mõjutanud Muhamedi õpetus, kes ise oli kaupmees. Ta pidas koraanis kaubandust õigustatuks ja ta lubas võtta kasu mõõdukalt, kuna aga Kristuse õpetus ei luba võtta kasu. Kapitalism oli juba tekkinud Inglismaal, Hollandis ja Prantsusmaal, aga seal puudus intensiivne kauplemine. Nii näeme, et usk võis avaldada mõju ka kapitalile. Isegi uuemal ajal avaldas temale mõju kalvinism ja puritanism. Araablased olid kaubanduse rahvas. Nad tegid suuri karavaani-retki, aga neil olid ka tähtsad usulised kokkutulekud Mekkas. Linnadest olid eriti tähtsad Bagdad ja Teheran. Üldse Araabia kaubandus levis kuni Atlandini ja teiselt poolt kuni Indiani ja Hiinani. Oriendiga pidasid nad Persia lähe kaudu kaubalaevastiku abil ühendust. Kaubandust arendas ka asjaolu, et araablastel said kristlastega hästi läbi ja lubasid koguni kristlastele takistamatalt kaubelda, kui need kandsid nõuetavaid makse.

Kauplemise arendamiseks ja kaubavoo kergendamiseks arendasid ja ehitasid araablastel teid. Neil oli ka arenenud krediitiasjandus. Nad läksid metallraha tarvitamiseks, võksel tuli siin esimesena tarvitusele, mitte aga nii arenenud kujul kui Itaalias 12. saj. Mis puutub Araabia kaupadesse, siis oli suur tähtsus siidiriidel, mis tikitud kulla ja hõbedaga ja kaunistatud ilusate loomakujudega. Iseäranis suurt huvi siidi vastu tundis Öhtumaa. Kirik ja aadel nõudsid seda riidet, kasutasid seda enese rõivastuses ja ehtisid oma maju Araabia siidilippudega. Soalt toodi veel kaamelikarvadest riidet, plüüsi-taolist jne. Üldse oli Araabias palju riidesorte ja nende nimed on omanud rahvusvahelise tähenduse (leidub neid Lääne-Euroopa, osalt ka Eesti keeles, nagu atlas, damast, brokaat jne.).

Araablased vahetasid Euroopas ka Kauge-Ida kaupu. Malai saarte vürts, nolk tuli nende kaudu kuni 16. saj. (17. saj. toodi neid juba ilma araablaste vahetluseta), samuti toodi ka kardemon ja pipar. Pipar kujunes 17. saj. nii tähtsaks, et teda võis pantida pankades. Teda tarvitati palju, kuna kasutati toidainete säilitamiseks nagu soolagi. Pipra maitse tõttu kadus ka teine maitse (ka joovastavate jookide tarvitamine oli tingitud toidu halvast kvaliteedist).

Araabias oli palju aromaatilisi taimi, millest valmistati parfüüme ja balsameid (Aloe, viirukisuits jne.), muidugi veeti siis ka neid välja. Vürtse

ja lõhnaõlised tarvitasiid läänes iseäranis valitsev aadel ja jõukamad inimesed. Intensiivne lõhnaõlised tarvitamine oli seotatav sellega, et inimesed ei olnud puhtad ja ei armastanud käia saunas: tokkisid igasugused vänged lõhnad, nende peitmiseks tarvitati aroome. Üldiselt sellal olid inimeste elundused primitiivsemad, nad olid palju mustamad, sellega seotatav insoktide rohkus inimestel. Taskurätte ei olnud, särke vahutati harva ja neid tarvitati vähe, puudusid kahvlid ja noad: toit pandi suhu näppudoga. Araabiast väljavootavatest ainetest võiks veel nimetada safrani ja mitmesuguseid aineid värvimise tarvis.

K o s k a e g n e E u r o o p a .

Agraarolud Kosk-Euroopas.

Kõige alul tuleb meil silmas pida, et koskaegno Euroopa oli agraarmaa. Rahvastorändamise ajal Lääne-Euroopa sai ülitihedasti asustatud. Ei leidunud muud pääseteed, kui et pidi asustatama uusi maid Kosk- ja Põhja-Euroopas, mis toimuski kuni keskaja lõpuni. Peale seda pidi juba toimuma väliskolonisatsioon.

Saksalised tungisid itta, kagusse ja kirdesse slaavi aladele. Germaani laste asukohad ja praegune Lübeck olid 1000. aasta paiku slaavi all, kusjuures slaavlased korra tungisid kuni Nürnbergini. Sellest kolonisatsioonist, mis toimus Kirde-Saksas, võtsid osa talupojad ja ka kirikuasutused - kloostrid jne. Katoliku kirik oskas sellal inimesi hästi mõjutada. Püha Benediktus ütles: "Palu Jumalat ja tee tööd". Selle lause võtsid onesele juhtsõnaks tsisternlased (Citeaux linnas Prantsusmaal) ja ka prämonstraatlased. Nende kloostriordude mungad ei olnud korjusemungad - nad harisid oeskujulikult maad ja tegid aiatööd. Tsisternlased tulid ka liivlaste juurde ja kuna nende põllud andsid häid saaki, siis rahvas arvas, et see sünnib nende usu pärast. Isegi Eestis oli neil kaks moeskloostrit: Kärkna ja Padise. Kloostrites olid kahte liiki vennad: vaimulikud ja ilmalikud vennad - ilmalikud tegid põllu- ja aiatööd. Meile on nad tulnud 13. ja 14. saj. (Kärkna klooster asutati 13. saj.).

Läänes ja Hommikumaal kujunesid tühtsateks krundiomanikkud (Kruntherron). Krundihärrade kätte anti võrdlemisi suur võim. Lääne-Euroopas valitses peale ilmaliku võimu ka paavsti võim, aga siiski pidi Rooma kirik minema ilmalikkude vürstide juudeesse. Katoliku kirikul oli üldiselt enam tsentraliseeritud võim kui ilmalikkudel vürstidel, kuna ta omas sõnakuuloliku usklikkonna. Keskajal oli ka palju territoriaalseid võime, kus ei olnud tuntavad vaimulikkude ega ka ilmalikkude vürstide mõju. Nii näit. saavutasid linnad järkjärgult sõprase iseseisvuse, mida pole kunagi olnud antiikaja linnadel. Tekkisid hiljemini samuti ka osimesed rahvuslike riikide algidud.

Koskaegno majapidamine põhines alul töödela, mida kasutati ainult kodusteks otstarveteks, muidugi vajab ta siis ainult järelvaatajat, mitte tööasjatundjat. Alles siis kui tekivad juba istandused jne., on vaja töödela sundijaid ja järelvaatajaid, kes ise juba tunneksid võrdlemisi põhjalikult seda tööala. Bütsantsia riik oli konfomeraat, siin olid nimelt tühtsad suurvaldused, see polnud tegelikult suurmajapidamine. Suurhärrused olid jagatud massadeks. Keskajal Lääne-Euroopa suuromandid ei olnud samuti ühes tükis, vaid olid killustatud väikesteks osadeks. Mõisades oli nimelt teatav ala, mida majandati (Saalland). Mõisa alla kuulusid ka talupoegade talud. Olid ka teised majandamisharud, nagu viinamäed, õli jaoks istandused, mesipuud, veskid, küpsetamismajad, õllepruulimis- ja viinavabrikud. Sellal oli iseäranis suur vahatarvitus. Mungad tarvitasiid seda ja samuti läks seda ka arstirohuks. Palju arsitamisviise on pärit munkadelt.

Talupojad maksid mõisale makse põllu- ja karjasaadustega, nagu vilja, mune, võid jne., tegid ka mõisa heaks tööd (sepatöö, kudumine, nikerdamine jne.). Sellal oli külaorganisatsioon teistsugune, võrreldes praegusega. Ta oli nimelt saraskondlik: ühiste kasutusaladega ja töendusorganisatsioonidega. Kirik vähendas nende saraskondade suurust ja mõju sellega, et võttis pärandusi saraskondlastelt vastu, omades seega osa maid. Kuna riik maksis palka onese alamatele maaga, siis ajajooksul jäi riiginaid ikka vähemaks, kuna ormaade arv kiirelt tõusis. 11. saj. olid väga paljud läänid juba talustatud, samuti ka vähesed riigimaad. Muidugi oli valitsusevõimul raske valitseda onese laialipillatud maaal. Nii riik kui lääninohed püüdsid orgutada talupoegi tööle sellega, et nad määrasiid kindlaks maksud. Samuti ka kirikuraamatuis peeti täpseid arvestusi kirikule kuuluvate maaal üle, ilmalikud võinud aga katsusiid vähendada kiriku maaalasiid.

On tekkinud oksiarvamus põhimiku härruse kohta, kuna on arvatud, et karolingide ajal valitses ainult nende kultus (see seisus selles, et need olla kasutanud talupoegade sunnimaaisust macharimiseks), kuid majandusteadlane Dopsch juhib tähelepanu sellele, et karolingide ajal on olnud ka iseseisvad talupojad, kes polesõltunud sunnimaaisusest.

Saraskondlik moodus ei ole mitte ürggermaanlaste asustusvorm, vaid on pärit sellost ajast, mil germaanlased tungisid Rooma riiki. Ka kõik germaanlaste küla asustusvormid pole samalaadsed, koguni leiame, et üksikute suguvõsade asustamine on erinev. Ta on olnud looduslikest tegureist, kaitsest ja osalt psühholoogilisest nähteist. Germaanlaste juures leidis keskajal aset ka alotamine, näit. Lode-Saksas, Baieri ja Breemeri piirkonnas, muidugi ka hiljem maa kirdeosas, ning... võeti... tarvitusole varom lõunas, hiljem põhja pool. Nii oli alotamine tähtis veel põhjapool: Taanis, Rootsis, Norras, Soomes ja osalt ka noil. Soomes oli alotamine veel tähtis koguni 18. saj., sest asustamine Soomes sündis aeglaselt: keskajal oli asustatud Lõuna-Soomes, osaliselt Kesk-Soomes ja vähesel määral ka Põhja-Soomes.

Alotamine ei olnud aga enam niisugune, nagu see asines rändmajapidamises juures. Nüüd alutati perioodiliselt ja kasutati seda maad uuesti iga 15 kuni 30 aasta järel, korraga leidis maa kasutamist 2 kuni 8 aastat järgimiseks, paremapinnase juures kauem kui halvema juures. Muidugi alotamise kohale tekkisid ka veel üksiktalud, eriti suuremate veekogude ligilähe (säärased näeme Pärnumaal).

Külade põlispõllu taga või ääres seisis nn. igavene karjamaa, mis oli alalise kasutamise all. Peab mainima, et juba germaanlaste juures kasutati põlispõldu. Arvatavasti muudeti neid põlde aastate järgi, st. üks põld kandis vilja samal ajal kui teine oli kosas (kahepõllusüsteem), sest muidu üldine viljatoodang põllul oleks langenud, kuna põllud polnud nii viljakandvad kui Niiluse orus, kus oli ainult ühepõllusüsteem.

Keskajal oli Kesk-Euroopas enamasti tarvitusele nn. kolmepõllusüsteem. See seisis selles, et üks põld oli suivilja all, üks rukki all, kuna kolmas oli kosa. Suiviljast kasvatati rohke otri kui kaeru, kuna oder oli rukki kõrval ka üks tähtsamaid leivaviljadest. Üksikuis kohtades valitses veel kahepõllusüsteem.

Kolmepõllusüsteemi juures oli külal kolm ühesuurust põldu, välja, kus igal talul oli oma suuruse järgi osa. Osade arv oli sageli õige suur, see tuli sellest, et suur külaväli oli jaotatud häduse järgi tomppõldudeks, mis onkord jaotati talude vahel. Põllud olid võrdlemisi väikesed ja ka võrdlemisi segamini, seda enam, talupoegade põldude vahel olid ka mõisamaad. Juurdepääsu pärast pidid, et raskusi ei tekiks, nii mõis kui talud harima põlispõllu ühel ajal. Kuna koguni enamal juhul oli ka seene ühesugune, siis külvati ühiselt ja pandi ka üheskoos saak kokku. Muidugi särasid talitamine nõudis ka ühist tööd, ja seda võimaldas ühisasumine ja saraskondlik organisatsioon. Osaliselt oli see ühisasumine ka tähtis julgooleku ja kaitse pärast. Muidugi omasid talud ka aedu, kuid neid oli juba igal talul üksikult.

Keskaja lõpu poole, mil asustused muutusid üha tihedamaks, tekkisid juba väikekülad ja üksiktalud. Samal ajal hakkas ka mõis end oraldama talumaast, kuid siiski pani mõis sageli suuremat rõhku talupoegade andamitele, kui oma maa pidamisele. Asutati siiski palju väike- ja karjanõisu, et soodustada oma majapidamist ja et hiljem kasutada paremini ja täielikumalt talupoegade tööd. Osalise põhjuse mõisa endatöönduse arendamiseks andis maade avastamine, kuna siis voolas Euroopasse suuremal arvul kallismetalle (kulda), mis asendas tööstust ja tõi kaasa suurema viljatarbimise ja hinnatõusu põllumajanduslikult saadusilt.

Mis puutub keskaegsesse maanaksu arvestamise ühikusse, siis selleks oli tõstend ja vastas alguses meile tolleaegsele Riia adramale ja oli normaalselt 10 ja 1/2 hektaari. Mõnes piirkonnas, kus maapind polnud nii viljakandev ja kus oli palju soist uudismaid, oli tõstend... hektaarite arvult suurem, nii näit. 1106 a. oli Breemeri piirkonnas 48 hektaari 1 tõstend.

Nagu juba mainitud, tekkisid keskaja lõpul, mil rahvastiku arv suurenes, palju uusi talusid ja külasid. Harilikult oli mõisavõin, kes jagas maad uutele taludele, võimaldades nõnda liigse rahva asustamist, pealegi, kui selle järel mõisa sissetulokud kasvasid. Hiljem kui asustus tihenes, tuli sageli ette, et maasustamisega kaasas käis nähe, et jagati tõstendeid. Nii tekkisid poole, neljandik jne. tõstenditega talud. Sellepärast vaatamata jäid paljud inimesed naata. Neid kasutati ära mõisades põlluharimisel, ehk nad läksid linnadesse. Nii näeme koguni, et keskaja linnade arendamine oli seotud maa majanduslike probleemidega.

Maahärrad ja talupojad.

Talupojad olid kohustatud makse maksma põhimikuhärrale, ihuhärrale (Leibherr), kohtuhärrale ja kirikule. Tihti juhtus, et ühel ja samal talupojal oli mitu põhimikuhärrat ja siis tekkis kohuste täitmisel segadus. Nad läksid õiglust ja kaitset otsima oneste kaitshärrade juurde ja kui sealtpoolt oodatud abi ei tulnud, siis kaebasid talupojad, et nende kohustused jne. on suured ja rasked ja pole küllalt põhjendatud. Tekkisid rahutused, mis ise-

- 7 - (7. aino)

äränis suure ulatuse võtsid sõjaaegadel, näit. kui prantslased sõdisid Ingl-
lastega 14. saj., tõstsid talupojad mässu; samuti ka nn. Wiclifi mäss Inglis-
maal 15. saj.

Väga tähtsaks kujunes mäss Helveetsias, kus Uris, Svitsis ja Untorwal-
denis talupojad said oma kätte kohtuvõimu 1291.a. ning peale õnnestunud
võitu 1532.a. vabastasid nad endid sunnimaitsusest. Helveetsia talupoegade
liikumine ja usuline reformatsioon avaldasid eriti suurt mõju Lõuna-Saksa-
maal. Seal tekkinud mässuline liikumine sai spontaanse ilme just usuuude ajal
1525, mil nõuti maksude kindlaksmääramist, samuti ka, et vaimuliku valimine
ei käiks põhimikuhärrade dispositsiooni alla ja veel terve rida teisi olulise
tähtsusega nõudmisi. Mäss suruti aga veriselt maha ja Saksa talupojad jäid
endiselt põhimikuhärradest ärarippuvateks.

Sõdade ja rahutuste tagajärjel said paljud inimesed surma, sellega jäid
l maad omaniketa, muidugi need maad langesid siis tagasi põhimikuhärra-
dele nn. vaibevara õiguse põhjal (Einfallsrecht). See kõik halvendas talupoe-
gade seisukorda, kuna nad võtsid, et endi hävitatud majapidamist uuesti üles
ehitada, võlgu a oma härraldelt tööloomi ja seemnevilja, siis sattusid
nad loomulikult härradest majanduslikult ärarippuvateks. See, et talupoeg
sai mõisa võlgnikuks, andis olulise abinõu sunnimaitsuse väljaarendamiseks
(ka Eesti alal). Sunnimaitsus tähendabki talupoegade sidumist maaga.

Keskaja keskel ja lõpul leidsid põhimikuhärrad, et karjakasvatamine
oli tulutoovam kui põllundus, ja nii areneski karjandus Sitsiilias, Itaalias,
Hispaanias jne. See oli aga talupoegadele kahjuks, sest karjad tegid talu-
poegade maadele suurt kahju, end karja kasvatamisel arenes siiski. Ka Inglismaal
lõhkus karja- ja lambakasvatuse moodi. Karjakasvatamise edenemisega vähene
põllundus ja nii vajais koguni Hispaania 16. ja 17. saj. väljaspoolt vilja.
Seda viidi sinna (iseäranis palju Baltikumi vilja) Hollandi (eriti Amsterdami)
kaudu, kes olid siis Baltikumi vilja suurejoonelisemad transportijad.

Muutusi lääni majapidamises.

Keskaja Kesk-Euroopas ei olnud maa majandamisest huvitatud mitte ainult
põhimikuhärrad, vaid ka meierid (lad. keel. maior). Nad olid alul põhimiku-
härrade ametnikud, kelle hooleks oli usaldatud andamite vastuvõtmine talu-
poegadelt ja üldse majapidamise juhtimine ja järelevaatus. Saadud andamitest
kulutasid nad osa ise, ülejäänud andsid siis põhimikuhärrale. Ristisõdade
ajal tuli aga iseäranis Loode-Saksas põhimikuhärradel suur rahapuudus, ja
nüüd põhimikuhärrad leppisid sellega, et meierid ei ole enam ametnikud, vaid
rentnikud, kes pidid maksma maale makse jne. Ka Inglismaal tokkis uus kiht
nn. farmerid (firmarinsed). Meierid omasid teatud pärimisõigused rentimi-
sekohta. Muidugi tõusis sellega nende tähtsus. Nad katsusid kohe tarvitada
maahärrade nõrku külgi enestekasuks. Nii said nad järkjärgult ikka iseseis-
vamaiks ja vabamaiks. Ajajooksul sai koguni riiklik võim üle viidud läänimees-
te juurde. Nüüd polnud enam oluline, et talupojad sõlvisid maast (talupoegi
kutsuti sellal latideks - /laedid/) ja sellepärast vabastati nad, aga nad jäid
maata. Osa latidest jäid maale ja pidasid talu edasi; väike osa saavutas
meierite seisukoha; kolmas - hakkas vabadikkudeks, sulaseiks jne.; kuna üks
osa pidi koloniseerima iseäranis Läänes, peamiselt Saksa kirdeosas. Ja seegi
võimalus oli piiratud, kuna vaba maad oli veel Saksamaal. Maarahva ülejääk
tungis ka linnadesse. On rida teadusmehi, kes ütlevad, et linnarahvas on
kasvanud tugevasti maarahva ülejääkidest.

Vahtamata sellele, et talupoegade ja mõisade majapidamine peamiselt ra-
huldab nende tarbeid keskajal, valitsesid tol ajal ka kaubanduslikud läbikäi-
mise sidemed: vajati ju siiski soola, rauda jne., mida juba kohas polnud saada
ja mida sellepärast tuli hankida mujalt. Nii tekkisid keskaegsesse külauhis-
konda rändkaupmehed, kes müütasid vajalikke artikleid ja ka luksusasju ja
ehteid, mis seal sugugi vaja polnud. Kuna juba enne ristisõdu olid võrdlemi-
si suured sidemed Idaga, siis muidugi tugevnesid need veel enam peale sõdu.

Keskaegae Kesk-Euroopa ja Põhja-Euroopa majapidamine oli põllumajanduslik
Ekstensiivse majapidamise tõttu olid sagedased viljaikaldused ja need, kes
siis veel vilja omasid, nõudsid muidugi kõrget hinda. Karl Suur asuski kor-
raldama ja noteerima segaseid ja kõrgeid viljahindu. Ta määras maksimaalsed
hinnad kindlaks, koguni pandi Frangi riigis kehtima rahasüsteem, mis jagunes
naelteks, shillinguteks ja denaariteks - pennideks. Tol ajal polnud raha
siiski veel valitsev maksuvahend, ta oli vaid arvestamisühik. Rahana tähtsu-
se omasid veel pipar, kalv jt. laialt tarvitatavad produktid.

Aga siiski jäi keskaja raskuspunktiks põllumajandus: kellel oli maad, sel-
lel oli ka võimu. Eitada ei tohi aga ka liiklemist, iseäranis arendasid kesk-
aja kaubanduslikku liiklemist sisekriisid, näit. skuaalaste maal oli see eriti
silmatorkav.

Nagu juba eelpool mainitud, toimus palgamaksmine maaga, mida tuli sisuliselt ka maksustada, kuid seda oli raske läbi viia. Vabasiid ei võidud maksustada, need olid aga nõus maksudega juhul, kui riik esitaks neile enese kulude ja tulude aruande, kus pidi näidatud oloma, milleks vajati makso. See oligi üks parlamentliku korra tekkimise aluseid. Parlament sai ise õieti alguse Igelismaalt Magna Chartaga, aga samas olid veel aluseks poliitilisimomente. Nagu juba eelpool mainitud, omasid riikliku võimu ka länni saajad, aga et riiklik keskvoim saaks tugevamaks, oli vaja raha, millega võidi maksta palkasid. Merkantilismi ülesanded olidki peamiselt selles, et valitsejad võiksid omada niipalju raha, et suuta maksta ametnikkudel palka. See palgamaksmine viis sidus juba ametniku valitsejaga. Sellega kaasas käis ka vasallide võimu langemine ja nõrgenemine. Koskajal püüti ka ondid toha ärarippumatuks, osalt, et tootati väiksemaid vasallo või vaimulikke, samuti ka mõnel juhul sugulasi. Aga tootamine sündis ikka tagamõttega: saada võimalikult rohkem kasu ja saavutada iseseisvust. Kuningad hakkasid teetama kolmandat seisust ja linnu, kirik aga omas tsoulibaadi seaduse tõttu sõnakuuloliku ametkonna ja usklikkonna, mille tõttu ta võim oli võrdlemisi stabiilne ja kindel.

Linnad koskajal.

Koskaja kohta on toada, et sellal tekkis võrdlemisi palju linnu. Nii oli Saksamaal linnade arv üle 3000. Edela Saksamaal tuli kahe penikoorma kohta üks linn, Kosk-Saksamaal 3-4 ja Loodo-Saksamaal 4-5 penikoorma kohta üks linn. Nii näeme, et koskajal tekkis eriti palju linnu. Saksamaal tekkis 13. saj. 400 linna, 14. saj. - 300 ja 15. saj. 100 linna. Sellest näeme, et linnade tekkimine koskajal omas haripunkti ja mida ligemalt uuele ajale, seda vähem tekkis linnu. Selleaja linnad olid aga väikesed, suuremates oli kuni 20000 elanikku, nagu Kölnis, Hamburgis ja Lüübekis. Koskaja linna elanikkude kasvu takistas turu piiratus (Väike ostjate hulk); pealegi ei olnud maa nii tihedalt asustatud nagu tänapäeval.

Linnade tekkimise kohta on kaks teooriat: Linn tekkis sinna, kus asus linnus 2) linn tekkis turu lähedale. Mõlematel teooriatel on linnade tekkimise kohta toatud õigus, kuna mõlemad tingimused omasid suure tähtsuse nende tekkimisel. On ka teadusmehi, kes mõlemaid norme ühendavad (õige sageli on see täiesti põhjendatud). Linn kui kindlus ehk linnus (saksa k. Burg, lad. k. burgus) oli tähtis sellepärast, et see oli kindlustatud paik, mille ümber hiljem tekkis linn. Saksa teadusmees Sohm annab aga esimese järgu tähtsuse turule, selle organisatsioonile (turuplats ja turuõigus) ja rahule, millest hiljem areneski välja linnaõigus ja linnarahu (Stadtfriede). Nii näeme, et on tähtis turu moment ja kindluse moment. Sageli tekkis turg kindlustatud kohas, näit. sai Tartu linnus (asut. 1224) ka turukohaks.

Pole muidugi mõeldav, et alul linnaelanikkude töö oluliselt lahku läheks maa tööst, kuna sinna asusid elama inimesed, kes harjunud maatööga. Nii oli paljude linnade elanikkudel vanemal ajal ikka maa penolatisabinõu ja sealjuures togolesid nad veel karjapidamisega ja aiandusega. Nii näit. togoleti 12-13 saj. Pariisis põllundusega ja Rootsi majandusajalugugi mainib, palju lohmi oli Stokholmis 16. saj. Muidugi togoleti ka Eestilinnades karjakasvatamisega. Aegamisi läks linnade ülalpidamine rohkem tulutoovamatele tööharudele. Hakkati pidama linnainimese tööks ja elamisallikaks esijoones käsitööd ja kaubandust.

Paljude keskaegsete linnade jõukus pole aga suur, osa põhjuseid seisis selles, et koskaja linna rahvastikus oli palju mittetootvaid käsi, näit. naiste ülekaal oli suur, keskmiselt iga 1000 mehe kohta tuli 1200 naist. Naised aga olid tootmisest väljaspool, kuna nad ei saanud kuuluda tsunftidesse, mis togolesid tootmise alal. Naisi kui mittetootvaid suloti palju kloostreisse, isearanis neid, kes mehele ei saanud. Tekkis ka palju obaproduktiivseid jõude igasuguste haiguste läbi, millole tõttu linnades oli palju vigaseid sante. Haigused, eriti nakkavad, olid sel ajal seepärast nii kardetavad ja kurbade järeldustega, et arstiteadus oli veel lapsekingis. Aga siiski linna käsitöö ja kaubandus olid niivõrd tugevad, et suutsid rahuldada vähemalt linna enese ja tema lähema ümbruskonna tarbeid. Muidugi ei soovinud linn, et mõne teise linna produktid oleks tunginud tema piiridesse. Selleks katsuski ta soodustada enese kaubandust ja käsitööd, pannes maksuma kitsendavaid määrasid teiste linnade kaupadele ja püüdes ise omada võimalikult enam käsitöö alasid.

Nagu juba eelpool mainitud, tekkis linn kas maa või feodaalhärre maa, keda nimetati ka linnahärraks. Alul oli linn sõltuv oma linnahärrast, kes muidugi tahtis saada võimalikult suuri sissetulokuid. Selle suurendamiseks omasid nad ainuõiguse lüüa raha. Muidugi püüdsid linnad vabaneda oneste härrade võimu alt. Kiiremini õnnestus see suurematel ja tugevamatel linnadel, kes saavutasid oma tugevuse kauplemisega, sest selleks, et vabaneda, pidi linn saama palju privileege sõja või ostu teel linnahärradelt, kes tihti vajasiid

nende abi. Suurema vabaduse saavutasid linnad Saksas ja Itaalias. Saksas saavutasid riigilinna õigused Köln, Strassburg ja Lüübek (v imasele andis Friedrich II 1226.a. riigilinna õigused). Vabaduse saavutasid linnad ka Itaalias, kus ajasid oma juurest linna suuremad ametnikud. Flandrias said tähtsateks Kent, Brügge ja Üpern (need omasid koguni tähtsuse ka Eesti suhtes), Helveetsias Bern, Lutzern j.t., ka mõned Doonau äärsed linnad.

Linnade iseseisvusega kaasas käis ka tendents avaldada mõju oma ümbruskonnale asuvalle maaile ja nii tugevamad linnad saavutasid varsti võimu suurte maaalade üle. Nii saavutasid maid Helveetsias Bern, Zürich, Hamburg ja Lüübek, Itaalias Veneetsia ja Genova, samuti ka mitmed Doonauäärsed ja Flandrias asuvad linnad. Suuremad ja tugevamad linnad said muidugi paremaid maaalu. Sääli asuvad linnused kisti maha ja asemele asutati kauplajate laokohad (mis iseäranis tähtsad olid transiitkaubanduse juures). Hiljem, mil tekkis palju uusi linnu, vähenes linnade mõju oma maaalale, nii tungis näit. Mainzi rannikule Kölni mõju. Tekkisid koguni sõjad võimu pärast (Mainz - Frankfurt). Nii näeme, et tänu enese tugevusole, võivad linnad saada suure võimu, nõnda saavutaski Lüübek Põhja-Saksamaa linnade seas osikoha, kuna omas suure võimu kaubatee üle Venoga jne. Tema suuremate laokohtadena võiks nimetada Tallinat, Tartut ja ka Pärnut (15.saj.).

Samal ajal kui Põhjas kaubanduse eesotsas seisis Lüübek, võistlesid Lõunas võimu osikoha pärast Veneetsia ja Genova. Nende vahel tekkis koguni sõda Levanti kaubanduse pärast, mis aga lõppes Veneetsia võiduga ja millo abil saavutas ta juhtiva koha lõunapoolse kaubandusolus.

Linnade rühmad.

12-13.saj. hakkasid tekkima linnade ühingud ja moodustasid nõnda terveid rühmi (Flandria, Lombardia jt. innade rühmad). Peapõhjuse andsid kardetavad ja rasked liiklomisolud ja kaubatranspordid, mis kõik sundisid ühinema kaupmehi. Nad pidid, röövlite pärast, oskama kasutada relvi ja rändama koos. Nii tekkisid rändavate kaupmeeste seltsid, milliseid nimetati sel ajal hansaks (gooti keel. täh. isikute kogu võõrsil). Selle nimetuse saigi hiljem suur kaubandusühing Hansa, mis valitses mitmel sajandil kaubandust Põhjas ja Idas. Ta tekkis 14.saj. keskel ja ühendas mitmed üksikud linnade rühmad nagu Rheini, Saksi, Vestfaali j.t. Idas ühinesid slaavi kaupmehed, et kaubelda Londoniga.

Kuna kaupmehed olid juba ühinenud, siis pidid ka vürstid arvestama nendega pealegi kuna nad olid rahavaosed. Nii said ristisõdade ajal Veneetsia ja Genova, mis aitasid transportida sõjaväge ja toiduaineid oma laevastikuga, suuri soodustusi Süürias ja Palestiinas. Nad võisid asutada paljudesse linnadesse kaubakontoreid, kus leidsid siis nende kaubalaad, voskid, saunad, küpsetamismajad jne. Linnade lepingutes on tihtigi mainitud äri vorme; näit. lepingud millised Hansa sõlmis Vene ja Inglisega, sisaldavad ka äri vorme. Faktiliselt on see ju ka üks osa kaubandusõigusest.

Raha ja veksli arenemine.

Eriti kaubaliiklomis arenemise juures hakkas ka tõusma raha läbikäik. Nagu teame, oli keskajal rahal võrdlomiselt väike tähtsus (näit. Hansa-Vene kaubandus seisis kaubavahetuses). Vahetuskaup püsis Läänes umbes 13.saj. Enne seda oli raha üldse väga vähe, kuna vürismetalli oli piiratud. Aga sellega peale vaatamata tekkisid varsti suuremad rahaühikud, mis

toimus riigivalitsejate nõudel, kes nõudsid 1/3 vürismetallist müntimiseks ja Inglise kaubanduse mõjul. Iseäranis soodustavalt rahaliiklomiselt mõjusid Põhja-Itaalia linnad, nagu Florents, Veneetsia ja Genova.

Mõni aeg hiljem ilmusid ka esimesed veksliid (arablaste seas ja Itaalias). Pea nõue vekslite tekkimisel oli raske rahatransport, kuna kaubavooridele ja rahakulleritele tungiti tihti kallale (röövrüütlid j.t.) Iseäranis raske oli kaubatee Saksast Itaaliasse (üle Alpide). Kuna kaupmehed harilikult koonduisid Champagne messide puhul, siis tekkiski veksli andmisel lubadus maksta järgmisel messil (3 kuu pärast). Veksel oli oluliselt maksulubadus. Kui näit. Veneetsia kaupmees võlgnes Genova kaupmehole, siis pidi selle lubadusveksli järgi maksuma mõni Genova või teise linna kaupmees; kes võlgnes Veneetsia kaupmehole jne. Muidugi, juhul, kui see ei maksnud, siis õiendas võla juba Veneetsia kaupmees. Nii näeme, et lubadusveksel tunneb 4 isikut: 1) veksli väljaandjat, 2) tema käsilist 3) vekslis jat ja 4) vekslimakajat.

Kapital ja kaubandus.

Sombard ja teised teadusmehed arvavad, et palju kapitali on tekkinud energia abil. Nii tõusis ka linnade jõukus energia, s.o. töö abil. Alul väike linnake täitis ajajooksul lausmaa elanikega, kellel oli maal olujärg liig vilts ja halb, ja kes muud ei omanud, kui ainult energiat. Nii näit. friisid (praegune Loode-Saksa ja Hollandi) tulid Rheini piirkonda ja asutasid oma

energiaga toot. kapitalid, mis muidugi alul polnud suured. Poame aga mainima, et Lääne-Euroopa linnad ja nende kultuur võrreldes antiikaja linnadega oli tublisti langenud. Seegi annab tunnistust, et alul linnaelanikud, kes olid harjunud olama maal - olatasid endid ka maast. Alles hiljem hakkasid linnainimesed end elatama käsitööst ja kauplemisest. Nii näeme, et Lõunas kauplesid süürlased ja fõniiklased, põhjas sakslased ja Idas armoonlased ja greeklased.

Vaadeldes vanu tollirolli raamatuid näeme, et 12 s. alul olid nahakaubad väga tähtsad (seda nägime juba Bütsantsis). Väheha, aga siiski suure tähtsuse kamasid vill ja kalev. Champagne messidel oli ottenähtud naha- ja kalevikauplemiseks a 3 päeva. Osa toisi nn. kaalukaupu (noid müüdi kaaluga) nagu pipar, sool jne. lubati müüa kauem. Mainimata ei või jätta ka Oriendi kaupu, nagu kalu ja relvi. Koskajal leidis aset ka vilja vahetus. Uus rahvastik oli palju tihedam kui vanal ajal, loomulikult soodustas see vilja vahetust. Iseäranis suure tähtsuse omas Venetsia viljaga kaubeldes (Pontise piirkonnas).

Sageli on arvatud ja Kulischer arvab, et raskihti oli linnade rikkam kiht. Poame aga mainima, et linnades, mis omasid transiitkaubanduse, olid jõukamaks kihiks kaupmehed, nii näit. olid Põhja-Euroopas (Hansa piirkonnas) jõukamad isikud kalevikaupmehed. Florentsis teenisid kaupmehed hästi ka jaekaubandusega, koguni teistos Itaalia linnades ja Flandrias olid nende kaubakontorid.

Sellal Itaalia, Prantsuse ja Flandria väike- ja suurkaupmeeste vahe ei olnud nii välja arenenud kui praegu. Nad mõlomasid katsusid talitada võrdlemisi iseseisvalt. Sama nähet näeme ka käsitöölise seas, kes püüdsid end hoida vabalt. Nad organiseerusid ja see nende lähtekoht olla vabad on seletatav sellega, et turul võisid kaubelda ainult vabad, täiesti teistest ärarippumatud isikud.

Sel ajal kasutati tööstuses ja ka majapidamistöodel orje (Genovas oli üle 3000. orja). Muidugi käituti nendega teistmoodi kui see sündis antiikmaailmas. Orjad said nimelt peale tootud aastaid vabaks (näit. Genovas). See vabakslaskmine sündis muidugi juba orja vanomas eas ja võiks ehk tema vabanemist võrrelda ametniku pensionile laskmisega.

Tsunftid ja nende tähtsuse langemine.

Ajajooksul iseäranis väiksemates linnades tekkisid käsitöölise seltsid - tsunftid. Nimelt igale linnale - iseäranis riigilinnale kuuluv piirkond oli nagu omaette autonoomia. Muidugi pidi siis olema ühistunne linnakodanikul suur. Mõned lahkeliid ja rahutused linnades tekkisid rohkem üksikute isikute vastu, kui mingisugusest sotsiaalsest või majanduslikust põhjusest. Ja need rahutused olid mööduvad nähted, mis kadusid kohe, kui linna olemasolu ohvardas mõni väline vaenlane. Majanduselu linnas oli korraldatud kindlatel põhimõtetel, mille järele hoiti ära ottevõtete omavaheline võistlus, samuti ka võõraste (mitte linnakodanike) kauplemine. Tsunftid olid piiranud eneste liigete sissetulekuid ja nad lähtusid sellest, et perekond saaks ära elada seisusokohaselt. Nende korralduste paremused ilmsesid kohe, kuna tööalade eraldamisega avanes võimalus spetsialiseeruda teatavale tööle. Muidugi hoolitseti siis töökodades paroma tehnilise sisustuse üle. Puudusid samuti ka teravad vastolud meistri, õpipoisi ja selli vahel. Veberi ja Sombarti arvamisest olasid nii meistrid, sellid kui ka õpipoisid nagu ühine perekond. Meister vaatas sellile kui tulevasele meistrile, sell õpipoisile kui tulevasele sellile ja sellega tekkiski tugev ühistunne. Söödi, joodi muidugi üheskoos, korraldati samuti ka ühiselt lõbustusi ja pidusid. Nii näeme, et juba selles väikeses tööstuslikus ühingu oli märgata ühiskondlikku vormi, mille põhjal kasvaski riik üles.

Tsunftidel karakterislik on solidaarsus ja eksklusiivsus toiste korporatsioonide ja eneste vahel. Solidaarsus tsunfti liikmete vahel seisis selles, et liikmed olid üheõiguslised: toormaterjalid osteti koos ja kui keegi enam ostis, pidi ta pakkuma oma tooraineid teistele ja müüma sama hinnaga, millega ise ostis. Tööjõudu ei tohtinud olla rohkem kui teistel ja samuti ei tohtinud omada rohkem kui ühe poe. Samuti määrati kindlaks müüdavate kaupade hind, keegi ei tohtinud odavamalt müüa, koguni oli keelatud reklaami tegemine oma kaupadele ja töö headusele. Muidugi ei tohtinud ka keegi selli teiselt üle võtta, oga ka sellile enam maksta kui teised, samuti ei tohtinud ka teiste liigete tellijaid üle lüüa. Juhul, kui tsunftimeister jäi liiga vaeseks, pandi ta teiste liigete kaitse alla. Siin lähtuti sellest, et kõik liikmed pidid olema üksteisel abiks. Tekkis algeline hoolkanne. Sellest kõigest näeme, et solidaarsus, tsunfti liigete vahel, määras kindlaks toodangu ulatuse, kaubahinna, õpipoiste ja sellide arvu iga meistri kohta ühtlaselt. See nähe takistas muidugi jõukamate meistrite tekkimist. Tsunfti omas ka igasugused ottevõtted ja tehnilised abinõud (veskid, karnid j.m.), mida kõik liikmed võisid ühtlaselt kasutada. Linn muidugi sai kõikidelt ottevõtetest sissetulekuid, koguni omas ta ise poode, karne jne., mida siis üüris kaupmeestele, lihunikule j.t.

Eksklusivsus (tsunfti suletavus) lähtub aga sellest, et liigote arv tsunftis on kindlaks määratud (s.o. meistrite liigote arv), see oli nagu privilegiooritud seisus, mida siiski harukordadel spurendati ja soda juhtudel, kui tsunfti tahtis astuda meistri poeg, väimees^{ine}. Muidugi oli tsunftile kahjulik, kui võeti sinna liiga palju liikmeid, kuna endised liikmed kaotasid sellega palju tööd, sest töö jaotati ju ühtlaselt uutelega. Samuti teenimine vähenes sellega, kuna elanikke oli linnas sel ajal vähe ja tarvitamine üldiselt väiksem kui nüüd. Tahtivõis nõnda juhtuda, et tsunftimeistrid ei suutnud enam elada seisusokohaselt. Tsunftiliikmed võtsid suletud organisatsioonina ka linnakaitsesest osa, nimelt jalaväena, kuna pruulorid ja Mustapeade klubi ratsameestena. Tsunft võttis onoseliigotelt maksu, kuna omas väljaminokuid, liikmed omasid tsunftis palju protsessioone, millest võeti ühiselt osa. Harihikult esines töö tellijatele, mida tehti nende materjalist, aga tuli ka otse tootmist turu tarbeks. Hiljem käsitöö arenemisega muidugi tõusis jõukus, sest siis töötati rohkem turu tarvis ja poodidesse.

Eksklusivsus avaldus veel selles, et linnas takistati kaubelda vöörastel, nad võisid kaubelda ainult laetadel ja hulgi, kuna jaekaubandus hoiti onoso linna kodanikole. Samal ajal pidid nad maksma ka mitmesuguseid lõive, nagu laoraha, kaalu-, silla- jne., olenemata sellest, kas nad tarvitasid siis silda, kaalu jne. Muidugi vändeldi ka vööraste kaubad väga piinliku hooliga läbi: kas nad ongi üldse kõlbulikud müügiks. Eriti raskoks olukord kujunes linna ümbruskonnas, nn. sundpenikoorema^{alatus} ulatas 4-5 penikoormani. Nimelt sundpenikoorma ulatuses linnast ei tohtinud naelanikud teha mingisugust käsitööd. Toormaterjalid ja produktid küladest pidid saadetama linna, kuna jälle saadused, mida küla vajab, pidi muretsetama linnast, ilma et talupojad oloks ise tohtinud soda valmistada. Muidugi maalt linna-tulijad ei olnud organisooritud, linnas aga valitsesid tugevad organisatsioonid, sellega ekspluateeritigi nõrgemaid - organiseerimatuid. Et linnaelanikkudel oleks kergem kaubahindu dikteerida, selleks pandi maksma määrus, et talupoeg ei tohi kaupa linnast tagasi viia, vaid peab turu ajal - teatud kellaaegadel - kõik ära müüma. Kui turg algas pandi märk välja, turu lõppemisel tehti samuti.

Linn ajas keskajal kaubandus- ja käsitööpoliitikat ja alles hiljem muutus see territoriaalpoliitikaks. Keskaeg reguleeris nimelt käsitööd ja püüdis anda igale keskpärast eluvõimalust. Kuna see ala loeti linnale kuuluvaks, siis lubati käsitööd maale ainult piiratud kujul. Nii näit. oli lubatud mõisades pidada meistreid, kes võisid teha käsitööd ainult mõisa tarvituseks, mitte aga turu jaoks. Sellega soodustati ka meistritele tööd, kuna mõis ise ei tohtinud teha tööd meistritega. Muidugi see printsiip ei soodustanud kapitalide kasvamist ega arenemist, selle eest võimaldas aga igale käsitöölisele keskajal äraelamise. See printsiip katsuti viia ka Hansa-Vene kaubandusse, kus lubati kaubelda kõige rohkem 1000-2000 mk. kapitaliga.

Kuna need printsiibid jäid võrdlemisi kauaks ajaks Alam-Saksa linnades se, tekkis sellal suurkapitalistlik ettevõtte juba Ülem-Saksas, Itaalias jne. Aga selle nähte juurde tuleme hiljem.

Mis puutub tsunfti liigote vastuvõtmisse, siis valitsesid siin võrdlemisi karmid tingimused. Kõigepealt pidi liikmeks soovijal olema laitmata algupära, s.t. ta ei tohtinud olla väljaspool abielu sündinud, ei tohtinud olla pärisorja laps. Kuna aga sel ajal väljaspool abielu sündinud laste arv oli võrdlemisi suur, siis tekitas see määrus juba hulga paksu verd. Veel ei võetud vastu teiste linnade kodanikke, seadus ega vastollu sattujaid ja igasugustest alaväärtuslikest tööaladest (nagu timukad, linnavahid, saunikud jne). Koguni takistati tsunfti astumast riide kudujaid, iseäranis Rhoini ääres ja Ülem-Saksa linnades. See oli tingitud vöistlusest, kuna harrastati tekstiiltööstust linnas ja ka maal. Nii olid siin linnad ja maa sõjajalul. Nii näeme, et kitsendused tsunfti astumisel olid suured, veel tekkis siin raskus juurde, kuna nõuti, et õpipoisid ja sellid pidid maksma makso tsunfti heaks. Sellega pidi uuel liikmel olema võrdlemisi suur materiaalne kindlustus. Ja sisoolu tsunftides oli ka võrdlemisi kindlasti reguleeritud. Kuna meistriks saamine oli juba võrdlemisi vaevarikas, siis oli (kuna oli ottenähtud kindel arv) neid võrdlemisi vähe, aga et iga meister võis pidada ainult 2-3 õpipoissi, siis oli isegi õppimise võimalus piiratud. Peale selle oli õpipoisi aeg võrdlemisi pikk, 6-8 a. õpilane pidi olema meistri juures, olles ka ühtlasi kohustatud kodustel talitustel olema perenaise abilise. Viimastel õppimise aastatel õpipoiss oli juba täiesti kõlbulik käsitööline, aga mingisugust tasu ta (peale söögi-joogi) meistrit ei saanud, kuna teda ekspluateeriti meistri kasuks. Peale õpeaega sai õpipoiss selliks. Alul pidi töötama oma linnas, aga hiljem pidid sellid rändama välismaal, et saada kogemusi ja õppida iseseisvaks ja laiendada ühtlasi enese silmaringi. Reisult tagasitulnud, pidi ta esinema

palvega tsunfti juhatuse ees, et soovib saada meistriks. Enne seda tuli tal teha meistritöö (Meisterstück), milleks pidi kasutama oma materjali. Töö jäi tsunftile. Pääle töö vastuvõtmist pidi meistrikssaaja tegema jõumingu, kusjuures õlu ja toitude, nagu liha, kala, munade jne. hulk oli kindlaks määratud. Õieti moodustas see viimane kitsendav nõue terve tsunfti sise-soltekonna elu. Tsunfti õitseajaks peetakse keskaega, tema tähtsus hakkas langema juba 16-17 saj. Saksa teadlased arvavad, et tsunfti kitsendused pole keskaegsed, vaid on pärit just viimasest ajast. Osa Prantsuse teadlasi arvavad, et kitsendused, mis hiljem tsunfti langust põhjendasid, olid juba algusest peale tsunftides sugemetena olemas, aga hiljem, elu raskenedes muutusid eriti kitsendavateks. Aga ilmneb ka, et osalt need kitsendused, nagu maksud jne. on tunginud tsunfti selleks, et katta tema väljaminekuid protsessioonide, pidude jne. puhul. Sellopärast näeme, et tsunftis nähakse karistus-trahvina otse raha ja vaha toomine. Hiljem elu muutus ikka kitsarinnalisemaks ja väiklasemaks. Tokkisid juba võitlused meistrite ja sellide vahel, missuguseid nähteid ei tundud vanemal ajal. Võistluse peapõhjuseks oleks nimetada sellide suur arv ja väike protsent, kes said meistritoks, samuti ka kehvad palgaolud. Tõenäoselt muutus väga pikaks, iseäranis suvol, kus töötati valgest valgoni, muidugi talvistel aegadel vähenes tööpäeva pikkus, kuid see oli siiski veel pikk võrreldes palgaga. Samuti toitis meister viiltsasti, ühtlasi keelati sellidel ära nn. "sinised esmaspäevad". Nii näeme, et vastolud olid paratamatud, tekkisid koguni streigid, näit. Tartus 18. saj. kingsepatööstuse alal. Müüd katsus iga meister oma käes hoida tootmise protsessi ja solletõttu tekkis väga palju tsunfti. Tulid igasugused orialad, näit. sepatööl tekkisid nn. "Grobbschmiede" (lihtsepad) ja "Kleinschmiede" (kollode orialaks olid hobuseraua, naela, mõõga jne. tööd). Sellal olid isegi vasika- ja loomahakkingsepad, kõik selleks, et pidada tööprotsessi enese käes.

Nagu eelpool nägime, oli palju seosuguseid selle, kes ei pääsenud tsunfti, kas kohtade või kapitali puudusel või mõnel muul põhjusel. Ja kuna tööd polnud võimalik neil meistritel teha, kes ei olnud organiseerunud (tsunft võitles nimelt kõigi võimalikkude abinõudega nn. "pööningujärest" vastu), siis organiseerunud kõik sellid omavahel ja astusid tsunfti vastu üles. Nad leidsid tööd suuremates tööndusettevõtetes, mis õieti tekkisid nende mõjul. Kuna oksport oli iseäranis suur just tekstiilialal, siis arenes see kõige osmalt välja manufaktuurtööstuseks. Iseäranis arenes ta välja alul Flandrias, Ala-Rheini, Lääne- ja Lõuna-Saksas. Seal õitses iseäranis villa ja lina tekstiil tööstus. Oli veel teine keskus: Põhja-Itaalia. Hiljemini arenes tekstiil veel välja paljudes teistes maades. Siis aga tekkisid tekstiiltööstuses vahed kotrajate, kudujate, värvijate jne. vahel. Kõige võimsamaks osutus see, kelle käes oli produkti lõplik tootmine, kuna nii ta võis teha teised enesest sõltuvateks. Naisi ei sallitud muidu tööstustes, ainult kudumise juurde võimaldati naistel, koguni Ülem-Saksas lasteligi juurdepääs. Nõnda tekkinud manufaktuurtööstus oli palju laialdasema alaga kui endine meistritöökoda, ta nõudis ka erilist juhti. Tekkisidki kaupmehed - ülesostjad (Verloderid), kes lasksid kududa, värvida jne. Siin esines ka juhus, kus Verloder katsus teha töölisi eneselo võlgnikeks, sellega endast sõltuvaks. Verloderid soovisid astuda ka tsunfti, kuid meistrid ja sellid, kes ise manufaktuurtööstusest osa ei võtnud, olid eriti vaenulikud uuenduste vastu, kuna need ähvardasid vähendada nende tööhulka. Muidugi suhtusid nad siis põlgusega Verloderisse, aga ajajooksul, iseäranis seal, kus oli arenenud tekstiiltööstus, said Verloderid ülemvõimu enese kätte, koguni tekkis Verloderite tsunft Florentsis. Tekstiiltööstuse arenemine sündis kultuuri kasvamise ja kaupade vajaduse tõusuga. Verloderid omasid varsti terve võimu, nii näit. oli 1339.a. - 1528.a. kuulsaim vaterpokond Populani, kes valitsesid Florentsis. Nad määrasid muidugi kaupade hinnad kindlaks. Samasugust nähet näeme ka Nürnbergis ja isegi Hansa-linnades.

Aga hiljem kiskusid käsitöölised võimu oma kätte ja nad hakkasid ka valitsema linna. Muidugi sellega ühtlasi tekkis nähe, et tsunftid ühinesid, nagu see sündis 14. saj. Florentsis jne., kuid tsunftide ühinemisel kannatas kaubandus. Nii näeme, et varandus mis kauplemisest saadi, rakendati uuesti kaubandusse. Tekkisid paljud käitised; nagu mõisate, kloostrite, linnade, tsunftide jne. omad. Suuremad käitised olid mõisatel, kuna koskajal oli tähtsaks alaks põllumajandus.

Linnade sissetulekud ja väljaminekud.

Linnade valitsemine nõudis suuri summasid, samuti nõudsid seda ka palgasõdurid. Sugugi vähem ei maksnud ka diplomaatia. Et neid väljaminekuid katta, selleks pani linn enese piirides maksma paljud lõivud, nagu kaalu-, värava-, silla- jne. maksud. Kuid need otskohesed maksud puudutasid enamalt jaolt võõraid. Linnade enese kodanikud pidid juba maksma soola, leiva, veini, õlu jne. tarbimise eest. Keskaegselt veini- ja õllomaksust arenes hiljem välja aktsiis

maks. Kõik need sissetulokud suutsid katta ainult korrapäraseid väljaminekuid, aga tihti vajab linn ka suuri summasid, et katta erakorralisi väljaminekuid, nagu näit. sõja puhul. Nende väljaminekute kattamiseks laenati juba pankriidelt, kindlustuseks või võla rahulduseks renditi neile siis linna sissetulokud välja ühe teat. summa eest. Ajajooksul said võlauskujad kuba teat. õigused, nad võisid koguni müüa hakata teat. panditud osi. Peale linnade hakkasid ka põhimikuhärrad pantimaja laenama osa enese mõisadest. Linnadesse tekkisid juba nn. võlaraamatud, mis tokitasid aga palju rahutusi. Nii näit. Genovas 1339.a. tekkis mäss, kusjuures hävitati kõik võlaraamatud, kuid hiljem, kui jälle rahu jalule seati, seatakse uuesti sisse võlaraamatud. Nagu kõigest sellest näeme, keskaja linnade majapidamine polnud igalpool sarnane, nii erinesid Itaali suurte ja väikeste linnade majapidamised.

Kaubanduse organisatsioon.

Nagu eelpool mainitud, olid organiseerimise aluseks hädaohud, selleks organiseeriti karavanid ja laevastikud. Kaubanduse organiseerimise seisukohalt olid veel tähtsad kaubanduskojad, faktooriad, konsulid, maaklorid ja aastalaadad. Nii minnes hädaohtlikkudole teedele, organiseeriti karavanid, millide eesmärgiks oli üksteise abistamine teel ja turul. Nii viis näit. väga hädaohtlik tee üle Alpide Champagne messidele. Nende kaupmeeste organisatsioonidest tekkisid pärast linnade liidud. Kõik nad olid tegelikult hansasid (kaupmeeste liidud vöörsil). Karavanidele maal vastasid laevastikud merel. Need olid laevade karavanid, isorranis Põhja piirkonnas näeme nende organisatsiooni, seal määrasid linnad tihti kindlaks laevade hulga, nii määrasid Proisi linnad 1399.a., et laevastikus peab olema vähemalt 20 laeva. Aga juba 14-15. saj. tulid ette laevastikud, kus juba üle 50 laeva, nii oli Danzigis, Flandrias ja Prantsuse läänerannikul isorranis suured laevastikud. Enamus laevu olid soolalaevad, kuna seda vajati massiliselt. Nii tulid 1426-1496 aastate jooksul Tallinna sadamasse üle 1700 laeva, neist aga oli soolalaadungiga 1200 laeva. Hädaohud ei ähvarda mitte ainult siin Põhjas, vaid ka Lõunas: Vahomeres. Nii saatsid Veneetsia ja Genova laevu suurel hulgal välja ja nimelt teatud aastategadel, kõik peatusid muidugi vajalikkudes sadamates, kuhu siis mõned laevad jäid maha. Enne üldist väljasõitu pidid laevad andma vande, et nad ei jäta teisi teele ega hätta. 15. saj. ühinesid laevastikuga nn. saatelaevad, milliseid kutsuti ka Põhja- ja Lõunameres Fricdenschiffe (rahulaevad), tegelikult olid nad sõjalaevad. Muidugi, et korrapäraselt juhtida neid uusi laevastikke, pidi võim olema ühe isiku käes, keda kutsuti admiraliks, torvet laevastikku - admiraliteediks. Need laevastikud tekkisid 14. saj. Inglismaal ja Hollandis; Hansa piirkonnas ja Itaalias aga varem. Üldiselt maksis aga printsip, et criti hädaohtlikkudel aegadel ei läinud laevad üldse välja.

Merel olevatest kaupmeestest tekkisid merigildid (Kauffahrgilden). Isorranis arenesid need criti Hansa linnades, peamiselt Lüübekis, kuna tomas käes oli kaubandus Idast Läände ja Põhjast Lõunasse. Sellel ajal meresõitjaid oli mitmet liiki, neid nimetati nimelt sihtjaama järgi, nii olid olemas nn. Skoonesõitjad, Bergenisõitjad, Londonisõitjad jne.

Ajajooksul tekkis laevurite gild ehk kompanii, kes püüdis monopoliseerida Ida ja Lääne vahelist kaubandust Läänemerele, muidugi tekkis talle vastasid, nii olid ka Liivimaa linnad laevurite kompanii vastu.

Vöörsil olles moodustasid kaupmehed eneste ja kaupade kaitseks nn. faktooriad ehk ulgimid. Mõnel juhul moodustasid nad terve kvartaali, mis oli kindlustatud päälitungide vastu. Nii oli näiteks Novgorodi kaubakontor asetatud ja sinna ei lastud üldse venelasi ligi. Kaubad hoiti erilistes ruumides ja asutustes nn. taganas ja kantokorides. Suuraseid kontoreid omasid itaallased ja Lääne-Euroopa kaupmehed väga palju. Seal oli eriline ruum - faktooria - tähtsana kontoriameetniku, konsuli jaoks. Konsul lahendas sisemised tekkinud tülid jne.

Keskajal peeti palju igasuguseid messe ja laatu. Kõige silmapaistvamad olid Champagne messid, kuna siis kaupmehi igast ilmakaarest kokku tuli. Harilikult oli igal messil enese rahvusvahelised seadused ja määrused, nii näit. Skoones kalastamise ajal olevatel messidel valitsev rahvusvaheline koodiks katsus hoida tüli mitmesugustest rahvustest olevate kaupmeeste vahelt. Nii ei tohtud kauplemise ajal kinni pidada enese võlgnikku ega ära võtta nende kaupu, samuti ei vastutanud kaupmehed kaasmaalaste süütegude eest. Näeme, et need määrused katsusid arendada kaubandust, koelates ära nähtoid, mis võiks takistada teda. Juhul, kui messi ajal suri mõni kaupmees, siis ei tohtud tema kaupu konfiskeerida, vaid kauba omasid testamendis kindlaks määratud isikul, juhul aga, kui puudus testament, läks surnud isiku kaup kaasmaalastele. Kuritööd või tülid messi ajal lahendati messi kohtu poolt. Messide ja laatade kestvus oli mitmesugune, kestes 1. kuust kuni 3. kuuni, siis

selle aja kestel pidid kaupmehed lahkuma seal, messilt. Suvel poeti ka kohalikke laatu, mis kestsid 2-3 nädalat, mõnel juhul ka vähem. Nii näeme, et keskajal oli laetade ja messide tähtsus väga suur. Praegugi peetakse Saksa-maal messe, aga nende tähtsus on muidugi tublisti langenud, ehkki seal müüakse võrdlemisi kvalifitseeritud ja sissotoovat kaupa.

Nagu me espool nägime, olid karavanide eesotsas juhid, kelle korraldusi tuli teistel täita. Pole samuti ka mõeldav, et gildid oleks juhtinud. Kui moodustati kuskile uus kontor, siis sinna ottootsa asusid olemasolevad ja konsulid. Aga otsuseid ei teinud noma üks, selleks vajasi nad veel nõukogu heakskiitmist. Nii näeme, et isikud, kes seisis gildide eesotsas, ajasid kontori asju, esitasid kaupmeeskonda võraste ees, andsid kaupmeestele määrusi ja mõistsid ka kohut ühes kaupmeeste väljavalitud isikutega - nõukoguga. Aga asjaolud, et üksikud isikud tegid võrdlemisi laialiulatavaid määrusi, tekitasid pahameelt ja rahulolematust laadmates kaupmeeskonna kihtides. (Müit. võiks tuua olukorda Hansas, kus alguses Novgorodi kontori määrused koostati Visbys, hiljem aga, kui nende kohta tekkisid rahulolematused, anti uued määrused välja juba Riia, Lüubeki ja Visby koostööl).

Maaklerite instituuti leidis ka mitmel pool Euroopas, eriti silmatorkava kuju omandab instituutajal, mil hansalased kauplesid Brügges.

Keskajal kaupmees katsus kõik tehingud sooritada ise; nii tuli tal käia väga mitmesugustes kohtades, mis asusid erinevatel kaugustel. Kui nüüd juhtus, et kaupmees pidi olema mitmes kohas ühel ja samal ajal, tekkis tarvidus abiliste järgi. Nad olid harilikult noored mehed, sellid, keda kutsuti faktoriteks ehk liigeriteks ja kes harilikult ei omanud nii suurt kapitali, et oleks võinud talitada iseseisvalt. Tihti juhtus aga, et liiger pani sinna krisse ka enese kapitali juurde, nii tekkisid osanikud (lad. keel. socius). Nii arenesid ajajooksul välja kaubandusseltsid. Hakati organiseerima kapitali ja tööd. Tekib tugev kaubanduslik ühik: seltsing.

Kaubandusseltsingud tekkisid alul kaitsemotiividel, aga tegelikult oli ka siin kaubandus peatähtis. Seltsingus leidub üks vorm, nn. commenda, mis oli sageli üheks reisuks, üheks aastaks, 3-6 aastaks. Kaupmehed kuulusid tihti mitmesse seltsingusse, iseäranis oli neid arenenud Itaalia linnas väga suurel arvul. Sama nähet näeme ka Hansa-Vene kaubanduses. Ta kujunes just seepärast tähtsaks, et laskis ühinoda kapitalil ja organiseeris ühtlasi ka tööd. Üks tähtsamaid seltsingute vorme on companie (kompanii, saksa keel. cumpenie), mis esines ka veel mascopie kujul, mida vististi sõlmiti suurrahvaste vahel. Companie oli kapitali ja töö ühend solidaarne ja piiramat vastutuse alusel. Kuna kaubandusoperatsioonid toimusid läbi mitmete maa, siis oli vaja tunda mitmesuguseid alasid, teede olusid jne. ja kõike seda katsub võimaldada companie, kusjuures tekkiski võimalus välja saata kaupu mitmes suunas mitmele maa. Teatud kohtades anti companie kaubanduse juhtimine usaldusväärsetele isikutele, kes ise olid ka liikmed. Nende huvides seisis ka kauplemise edukus, kuna kasud ja kahjud tuli kanda ühtlaselt. Varsti tekib nähe, kus companie ei kasuta enam enese kapitali, vaid hoopis võraste. Nimelt viidi companie'adesse suuri summasid hoiule teatava protsendi vastu, nad hakkasid nagu ositama pankasid. Nii näeme, et companie'del olid kasutada, arvestades nende oludega, võrdlemisi suured kapitalid, mida nad siis, väljaarvatud muidugi enese põhikapital, paigutasid kaubandusse. Tänu enese suurele kapitalile võisid nad mõnes kohas teatav liik kaupu kokku osta, saavutades sellega monopoliseeritud seisundi ja siis ka kaubahindu dikteerida. Kokkuostmise võimalused olid seepärast võrdlemisi kerged, kuna kaupade dimensioonid polnud nii suured kui praegu. Nii tekkis juba spekulatsioon, aga see ei osinenud sel ajal nii teravalt kui praegu trustide ajal. Iseäranis 16. saj. tekkis palju uusi companie'sid. Nii näeme, et companie'de ja gildide vahel on võrdlemisi suur vahe. Gildid olid nimelt isikute, mitte kapitalide kogud, kuna jälle companie oli ühine kapitalistlik ottevõtte, kus jagati ühiselt kasud ja kahjud.

Nagu juba korduvalt on mainitud, ei tundnud koskaeg spetsialiseerimist sättrasel kujul nagu me nüüd näeme. Üks ja sama kaupmees ostis mitmet liiki kaupu; samuti ei tundud ka vahet hulgi- ja jaekaubanduse vahel. Vaadeldes lähemalt keskagest kaupmeest, näeme, et ta oli nagu mingi universaalne inimene; ta ei pidanud üksi kauplust, ta oli ka laevnik, pankur, transportija ja rahavahetaja. Muidugi, et olla keskajal hea kaupmees, pidi ta tundma kõiki neid alu põhjalikult.

Raha ja krediit.

Lääne-Euroopasse keskajal tungis raha sisse igasse majanduselu alale. Samuti tungis ta ka mõisatesse ja üldse maa. Mis puutub põhjapoolseisse, siis siin ei ole see protsess arenenud nii kiirelt kui Läänes, iseäranis aeglaselt levis raha tarvitamine maamajanduses. Igatahes keskaja alguses

oli rahal võrdlemisel väike tähtsus, kuna sellal pooldati enamasti vahetuskau-
pa. Vahetuskaupe püsis kuni 13.sajandini. Enne seda oli raha üldse väga vähe,
kuna väärismetalli esines piiratud. Keskaja väärismetalli hulka pole kindlalt
teada: arvates on olnud teda 2-2,5 miljardi, milledest kulda 1000
miljoni ja hõbedat 1000-1500 miljonit (arvati, et niipalju oli Euroopas 15.
saj.). Teised teadusmehed aga arvavad, et seda oli vähem.

Väärismetallide hulk kasvas ajajooksul, kuna keskajal arenes võrdlemisi
jõudsalt määrdõustus, iseäranis Ungaris, Böömis, Saksis, Salzburgis j.t.
Muidugi polnud see hulk suur. Arusaadavalt ei tähendanud eelpool mainitud
andmed, et niipalju väärismetalli oleks liikvel olnud. Väga palju metalli oli
tollal ehteasjade all, samuti omasid ka üksikud organisatsioonid ja isikud
suurel hulgal väärismetalle. Veel oli palju kulda ja hõbedat mahamaetud
sõdade ja rahutute aegade tõttu. Samuti kuhjusid väärismetallid kirikute,
kloostrite ja ordude keldritesse (näit. olid rikkamad ja jõukamad rüütliordud
Johaniitide ja Saksa). Igatahes enam vähem kindlad andmed tunnistavad, et
väärismetalli oli tublisti vähem 13.saj., nii pidi siis raha asemel tarvita-
tama ka teisi vahendeid. Sellama domineeris kõige enam nahk, mida tuli ise-
äranis tihti ette Lääne- ja Ida-Euroopa kaubanduses. Nahk - iseäranis karus-
nahk, oli ju väärtus iseenesest. Veel võrdlemisi palju tarvitata-
vat valuuta oli vili (Korngeld). Mainimata ei tohi ka jätta pipart, soola j.t., mis kõik leid-
sid kaubandusel, kui raha surrogaadi, kasutamist.

Osalt loetakse raha vahetuseks liiklemiseks ka põhjust, et väärismetalle
ja raha oli riigi piiridest välja vedada keelatud. Samuti keelati kaupmeestel
raha vastuvõtmine karba eest; nad pidid leppima vahetusega (Veneetsias).
Veel keelati raha maksmine vekslite eest. Ehk kui oli lubatudki väärismetallid
ga tehingud, siis said riigivürstid ja juhid teatud litsentse nendelt endile.
Arvatavasti kujunes veel miinuseks rahale asjaolu, et omas mitmesugused ni-
metused erimaadel. Kuna vürstid aga soovisid rahade arv suurenemist, siis
nõudsid nad, et kõik isikud, asutused ja organisatsioonid peavad andma 1/3
oma väärismetallistühntamiseks. Tekkis esimene nn. sundlaen. Veel keelati
kullaseppadel teatud asjade valmistamine.

Võetakse tarvitusele rahaühikuna hõbenael, libra (Itaalias), mis jaotati
20 soliidile (Põhja-Euroopas, Balti piirkonnas nimetati shillinguks), see
omakord jagus 12 denaarile (soliid oli järelikult 240 denaari). Inglismaal
kutsutakse seda pence'ks. Venemaal sel ajal löödi ainult denaare. Kuid muidu-
gi ei vastanud denaaride kaal enam librale, kuna esiteks omati väga primitiiv-
se rahaloõmise sendeldise ja teiseks tahtis mahärä oma vaimalikult suuri
kasusid. Paremad ja stabiilse kaaluga olid Kölni ja Regensburgi denaarid, nad
kaalusid 1,4 g. (libra oli järelikult juba 336 g.). Samuti sisaldas ka Inglise
denaar 1,5 gr. Nende rahade võrdlemisi stabiilse kaalu põhjuseks oli asjaolu,
et nad olid sellal tähtsad kaubanduslikud keskused ja olid tihedates sideme-
tes Flaami ja Hollandiga. Palju väiksema väärtusega olid pennid Slaavis,
Lüübekis, Hollandis j.t. kus nad võrdusid kõigest 1/3 Kölni denaarile. Saksa-
maal ilmusid veel teist liiki kergemad rahad nn. brakteaadid.

Hõbenaela (Libra) asemel tekkis hiljem mark, mis moodustas endast 2/3 libra
väärtusest. Mõnede maaes on nende väärtus väiksem näit. Inglismaal 1/2
librast, Prantsusmaal ja Saksas veel vähem (nii oli Lüübeki mark 15 loodi,
mis on vähem kui 1/2 naela). Mark kujunes nii kaalu kui ka raha ühikuks, millest
löödi siis raha. Kuna aga nende rahastustemide alusel ei löödud uusi rahasid,
siis kujunes kaubitsemise ja rahatransport raske kaalu tõttu väga keeruliseks.
ja vaevaliseks. Seepärast hakatakse lööma suuremaid rahaüksusi ja kõige esmal-
just Põhja-Itaalia linnades (Verona, Florensis, Veneetsias jt.), kus löödi
soliide. Neid kutsuti seal il grossodeks. Samad rahad levisid ka Prantsusmaale,
kus neid nimetati grossituranonses. Teistes maaes kutsuti neid groscheniteks
jne. Näit. Austrias löödi seda raha Groschen, Rheinis valge penni (Weißpfennig),
Lüübekis ja Inglismaal hõbeshillingute nime all. Raha oli ise raske ja paks,
täieline vastand pennidele. Ta jagus alul 12 piccolosse, millede arv aja jook-
sul tõusis 24-26-le. Inglismaal sisaldas shilling nagu praegugi 12 pence'i.

12-13.saj, ilmusid Euroopas tarvitusele ka kuldrahad. Enne seda juba liik-
lesid, iseäranis Itaalia linnades, kuldrahad, mis olid aga pärit Araabiast ja
Bütsantsiast. 13.saj, alul aga anti Florensis välja florine (kuld). Veneet-
sias võeti samal ajal tarvitusele 3,5 gr. kuldraha, nn. dukati (nimi rahale
tuli sellest, et omas ühel küljel Veneetsia duce kuju), Prantsusmaal nimetati
seda raha ecüdor, Saksamaal aga guldeniks Austrias, Ungaris, Böömis jt. maaes
kutsuti teda 14.saj. alul tukatiks. Sealt saadi sellal ka kulda. Hiljem hak-
kasid kuldraha välja andma ka keisrid, lubades seda koguni enese läänidele -
kuurvürstidele. Inglismaal antakse 15.saj. välja souveraine'id ja riaolid,
Haalles löödi sel ajal ka hellereid (väike raha). Lüübekis, Bremenis j.t.,
kohtades tulevad liikvele floriinid.

Kuna nagu eelpool nägime, muutus keskajal raha võrdlemisi palju, siis
rahvas nõudis nn. igavest raha, süüdistades ühtlasi vürste pettustes ja vargus-
tes. Kindlama ja stabiilsema väärtusega raha löödi neis piirkondades, kus kau-
bandus juba rohkem oli välja arenenud, nagu Augsburgis, Regensburgis jne.
Selle aja rahale oli veel negatiivseks küljeks, et teda hakatakse pahendada.
Nirelt neil kordadel, mil mahärä vajasis raha, korjasid nad käibel oleva

raha ära ja saatsid hiljem sama hinna, aga väiksema väärismetallisisaldusega turule. Nii juhtus tihti, et nominaal- ja reaalkväärtuse vahe rahalt tõusis mitmekordseks. Muidugi pole siis midagi imestada, kui paljud maa- harrad ja kuningad omasid sellal valerahategijate nime. Veel peab mainima, et kuna rahaloõmis-tehnika oli vähe arenenud (raha löödi nimelt haamriga), siis juhtus tihti, et tempel ei sattunud keset raha, vaid üks osa jäi ilma templita. Rahvas arvas aga, et ilma templita äär on liigne ja nii lõigati osa raha ära. Hiljem tegi seda koguni riik, sellega, et lõi halvema kvaliteediga raha. Raha halva kvaliteedi ja ebastabiilse suuruse põhjustasid ka paljud rahaloõjad, kuna sellal rahakontrolli oli raske teostada. Näiteks võiks tuua, et Saksamaal oli siis 600 rahapada, praegu ainult 1. Nii tekkisid paljud rahasordid; koguni ühes rahapajas löödud rahadel puudus sarnasus ja ühtlus teiste samade rahadega, kuna löödi, nagu eelpool mainitud, võrdlemisi primitiivselt. Nii näeme, et ühel ja samal turul oli juba palju erinevaid omamaa rahasid, kõnelemata võõrastest rahadest. Võõrast raha arvestati reaalse sisu järgi, nii näit. oli Prantsusmaal, Inglismaal, Hispaanias jt. kohtades lubatud kasutada võõrast raha, kuid seda tuli arvestada nominaalkväärtuse järgi, mis määrati kindlaks kaaluga. Iseäranis ohtralt liikusid Prantsusmaal turul mitmekesised rahad, kuna juba omamaa rahasid oli mitmet liiki (seal omasid peale kuninga veel paljud senjorid ja feodaalharrad rahaloõmiseõiguse.). Võõrastest rahadest paistsid silma Florenzi, Bütsantsia ja Araabia rahad, mis olid rahvusvahelises kaubanduslikus läbikäimises möödapääsmatud. Samuti tarvitati siin Hispaania ja Portugaalia raha, Ungari guldnaid jne. Muidugi sellases ohtras rahauputuses vajati keskajal juba rahavahetajat, kes teaks kõigi käibel olevate rahade väärtuse. Kuna erimüntide sisu oli alul raske kindlaks määrata, siis püüdsid linnad ja feodaalharrad parandada tekkinud olukorda. Mitmed maa- harrad ja linnad ühinesid selleks otstarbeks, nii näit. mõjusid Rheini kuurvürst ja Rheini linnade grupp kaasa, et Rheini gulden muutuks stabiilseks väärismetalliks. Samuti püüdsid teised kaupmehed vältida raha erinevusi ja arvestasid võõrast vähemtarvitatud raha kaalu järgi. 18. saj. võeti Liivimaal Riia piirkonnas tarvitusele eriline raha n.n. Albertus taaler, teda laskis Riia lüüa Hollandis, kus olid paremad rahaloõmise seadeldised. Albertus taaler sisaldas seetõttu ka kindla ja stabiilse väärismetalli sisu. Ehkki ta polnud välja antud ametlikkudest ringkondadest, siiski oli ta tarvitusel kaubanduslikel läbikäimistel peamiselt enese ühtlase väärismetalli sisaldavuse tõttu.

Mis puutub nüüd keskaegsesse krediitajandusesse, siis polnud seda leida nii arenenud kujul kui praegu. Krediit tekkis alul rendisummadest, mis pidi varem või hiljem tasutud saama. Rendisummade alustena puutume kokku nn. igavese rendiga, mis asus tavaliselt maal või majal ja mida läänistaja pidi tasuma teatud kokkuleppe järel kindlaksmääratud tähtpäevadel. Veel eksisteeris eluaja rendis, millist moodust kasutasid peamiselt linnad ja vürstid. Linnad vajasid sageli suuri summasid, et arendada eneste tööstust, tõsta enese iseseisvust privileegide ostuga, kindlustada enese ehituste ja müüride korralikku parandustööd jne. Selleks rentisid nad tihti välja enese mõisad, karnid, veskid ja muud käitised. Varsti tekkisid linnades võlaraamatud, kuhu märgiti võlglaste nimed. Kuid rendisummadest ei jatkunud linnade väljaminekute katmiseks, iseäranis seal, kus linnad elasid intensiivsemat elu. Muidugi laenati siis raha, andes harilikult ühe või teise linnale kuuluva maaga või käitise laenusumma tagatiseks. Juhul, kui linnad laenasid mõnelt teiselt linnalt, siis võlasumma korraliku äratasumise eest vastutas terve linna kodanikkond. 15. saj. olid paljud linnad juba üle koormatud suurte võlgadega. Sellist suurt võlgade tekkimist soodustas asjaolu, et linnadel polnud korralikku raamatupidamist, muidugi puudusid siis ka igasugu eelarved ja kalkulasioonid. Näit. kui leidis linna kassas raha, siis kulutati see kergel käel, kuna jälle uute vajalikkude summade hankimiseks panditi harilikult mõningad linnaomandid laenusamiseks.

Keskajal vajasid krediiti ka kõrgemad vaimulikud, valitsejad ja vürstid, kuna neil tõusid väljaminekud iseäranis suureks sõdade tõttu. Peale sõdade vajas laastatud ja rüüstatud maa uuesti majanduslikku ülesehitamist, mis nõudis aga suurt kulu. Veel vajasid vürstid laenu enese luksusliku elu rahuldamiseks, see laen oli oma iseloomult isiklik laen. Muidugi valitsejad ja vürstid said suuri laene peamiselt nn. sundlaenu abil, kuna nad kodanikelt nõudsid laenu. Kõrgemad vaimulikud - prelaadid, piiskopid j.t. - vajasid suuri summasid enese teenistuse huvides, kuna saades ameti pidid nad 1/3 aasta sissetulekust saatma paavstile. Muidugi ei olnud neil kohe käepärast niisuurat summat, selle hankimiseks pidid nad pöörduma rikaste pankiiride poole.

Nii näeme, et keskaja krediidil oli mitu iseloomu. Valitsejatele lainud summadel oli peamiselt tarbimise iseloom; linnad vajasid aga laenu tugeval määral enese tööstuse arendamiseks ja valmisproduktide tõstmiseks. Väiksema tähendusega oli krediit kaubanduses, kuid siiski ei saadud läbi ilma

võlgadeta. Siin esineva kaubakrediidi maksutähtpäevad kõikusid 1. päevast kuni 3. kuuni jne. Kuna krediidiga oli seotud teatav riisiko, siis püüdsid krediidiasjanduse arengut takistada nii mitmedki tugevad kaubanduslikud organisatsioonid, näit. Hansa, aga see oli tagajärjeta. Raha- ja kaubakrediit arenes peamiselt Itaalia linnades, kuna seal oli kaubandus ja raha-liiklemine kõige kõrgemale järjele tõusnud. Tehti krediiti mere- ja maa-kaubanduses. Lubati maksta kaupade eest peale reisult tagasitulekut. Veel arenes siin ka kõige esmalt vekslit tarvitamine.

Pankiirid kasutasid saadud hoiusummasid oneste kasuks: nad laenasid valitsejatele suuri summasid, mahutasid raha kaubanduse alla jne., kuid juhtus tihti, et väljaantud summad ei laekunud tagasi. Selletõttu jäid väga paljud pangad pankrotti, nii näit. Veneetsias jäi 130. pangast 96 panka pankrotti. Et sellist nähet vältida, selleks keelati hiljem pankadel ärioperatsioonid võõraste rahadega; nad võisid kaubandusest osa võtta ainult oma varandusega. Keskajal eksisteerisid pankadena ka kirik ja klooster, nad mahutasid eneste rahade tagavarad peamiselt kinnisvarandusse.

Vahemere-äärne kaubandus.

Ristisõdadel oli suur mõju kaubandusliku arengu peale, nimelt langes nende mõjul Konstantinoopoli kaubanduslik tähtsus. Tekkisid uued kaubanduslikud keskused. Kõige alul hakkasid arenema Põhja-Itaalia linnad, sellega kaasas käis ka teiste kaubanduskeskuste areng rohkem Läänes ja Põhjas (Lüübek, Brügge j.t.). 11. saj. mängisid Põhja-Itaalia linnad juba tähtsat osa kaubanduses Süüria ja Palestiinaga. Ristiretked arendasid tugevasti Itaalia linnade laevandust. Kõige esmalt hakkas silma paistma laguunide linn Veneetsia, kus majade juurde pääses ainult paatidega. 9-10. saj. oli Veneetsias kõrgel järjel kalastus, mis oli seotud paljude huvitavate traditsioonidega, nii näit. laevnikkudele kalurikübara andmine jne. Põhja-Itaalias polnud soodsamat sadamat kui seda oli Veneetsia. Tema tähtsus Euroopa kaubandus- ja tööstuskeskusena domineeris umbes 1000 aastat alles 18. saj. paiku langes tema tähtsus. Keskajal kulgesid paljud kaubanduslikud mäteeed üle Alpide Veneetsiasse, sellega omandas ta tähtsuse kui maa- ja veeteede sõlmpunkt. Veneetsias käisid väga paljud välisturistid,

tuues sellega siia võrdlemisi palju välisvaluutat. Sellal aga kujunes ta tööstuslikuks metropoliks, kus arenes ka üsna varakult kultuur ja teadus. Sellal kuulusid nii Veneetsia kui ka teised Põhja-Itaalia linnad Bütsantsi riiki. Kuna Bütsants vajab nende linnade abi sõdades lombardlaste, normannide ja araablaste vastu, siis andis ta neile võrdlemisi suure iseseisvuse ja vabaduse. Muidugi kasutasid linnad seda vabadust, et veel suurendada ja tugevdada enese võimu. Ja nii näeme, et 11. ja 12. saj. langes Kreekamaa laevanduse tähtsus, kuna see kasvab jällegi Põhja-Itaalias, iseäranis Veneetsias ja Genovas. Nende mõju kasvas veel iseäranis kiirelt ristsõdade tõttu, kuna linnad toetasid sõdu, vedades kaupu ja sõjaväge üle mere. IV sõja ajal langeski Konstantinoopolja varises sealne riik. Veneetsia saavutas tänuhäks enese abi eest sõdades osa saari Vahemeres, mis olid või kujunesid tema all võrdlemisi tähtsateks kaubanduskeskusteks. Neist tähtsam oli Kreeta saar, kuna omas tähtsuse puhkepaigana kaubateedel ja kui teede sõlmpunkt, sest siit läksid ka teed Lõuna ja Põhja poole. P.s. tootis ta võrdlemisi tähtsaid transportartikleid nagu riis, suhkur, pilliroog j.t. Peale saarte omas Veneetsia veel terve rida kaubandusliku tähtsusega merilinnu. Koguni omas Veneetsia Galipoli merikindluse Dardanellide ees. Teadusmehed arvavad, et Veneetsia väljavedu ulatas 1423.a. 10 milj. dukatile, mis sellal oli hiigelsumma. Toodi Veneetsiasse kalevit ja teisi riideid peaaesjalikult Lombardiast. Üle 3 milj. läks Florenziasse, 16000 dukati väärtuses kalevit, mis saadeti peaaesjalikult Levantesi. Muidugi vastavalt kaubanduse suurusele, oli Veneetsias ka palju kaupmehi, nende arv tõusis umbes 3500. Laevadel teenivaid madruseid oli juba 25000, kuna galeeri orjade arv kõikus 10000 vahel. Arvud, mis sellal olid väga suured, kui arvestada, et Saksamaa suuremate linnade elanikkude arv kõikus 20000 ümber. Muidugi omas Veneetsia siis sellal, tänu suurele laevastikule, paljudele kaupmeestele ja meresõitjatele tähtsaima seisukoha Lõunas. Tema kaubandus oli nii Lõunas kui ka Põhjas, kus kauples Saksa ja Hansa linnadega, Inglismaaga ja ka Ees-Aasia rahvastega.

Teine tähtsam linn Põhja-Itaalias oli Genova, mis kaua aega võistles esikoha pärast Veneetsiaga, kuid lõpuks pidi siiski alluma. Genova tähtsus baseerus peaaesjalikult Türreenia ja Aegea meredel. Seal asuvatel maadel olid turud, kuhu Genova saatis enese fabrikaate saades vastu villa. Veel omasid kuulsuse ta laevahitustöökojad. Genova kauples ka Prantsusmaal ja Hispaanias. Idas oli tal mõju Bosporusel ja Mustal merel. Must meri oli tähtis ka Veneetsiale, kuna siit saadi suurel määral vilja. Tähtsaks kujunes veel Hiiose saar Itaalia kaubandusele.

Komas tähtsam linn oli Firenze (s.k. Florenz). Siin tähtsaks kujunes viljakudujate tsunft, mis tootis inglise ja Prantsuse villast kaupu. Neid saadeti kõigile tähtsamatele Euroopa messidele. Veel oli tähtis ka Firenze rahavahetajate tsunft. Sellele kuulusid pangamajad nagu Peruzzi j.t., mis toimetaskid laialdasi rahaoperatsioone, muretsedes näit. Prantsuse ja inglise kuningatele suuri rahasummasid. Veel omas Firenze suure tähtsuse Itaalias ühingu, aktsiaseltside jne. asutajana.

Keskaegne Euroopa majanduslik jagunemine.

Kuna tollal kaubandus mängis väga suurt mõju peaaesjalikult linnade juhtimisel, siis jagataksegi Euroopa majandus kaubalinnade järgi. I asukoht kaubalinnadel kujunes Vahemereäärsetel maadel, nagu Põhja-Itaalias, Kreekas jne. Teine asukoht oli aga Lääne- ja Põhjamere ümbruskonnas, mida kutsuti Hansa piirkonnaks. Siin pole see piirkond arenenud kiirelt, kuna oli alul Karolingide ajal halvasti asustatud. Kõige enam Hansa piirkonna arenemises ja asustamises paistsid silmasakslased. Ehkki Läänemere lõunarannik oli slaavlaste käes, tungisid sakslased juba 12. saj. kuni Oderi jõeni, kuhu tekkis linn Lüübek a. 1143, mis asustati uuesti 1158.a. Samal ajal arenesid ka Lääne-Saksamaal linnad, milledest 12. saj. tähtsam oli Köln Ida-Saksamaal, aga nn. Osterlingid Läänemere lõunarannikul. Kõigi eelpoolnimetatud linnade arenemises on tähtsat osa mänginud Põhja- ja Läänemere kaubandus. Veel omas sellal tähtsuse Skoone heeringate püük juba 1200.a. paiku, mis arendas iseäranis sidemeid Ida ja Lääne vahel.

Linnad hakkasid 12. saj. ühinema, moodustades linnade rühme, kuna see kergendas tugevastikaubanduslikku läbikäimist. Tähtsamad sellal tekkinud linnade rühmad olid: Westfahli, Rheini, Wendi, Saksi j.t. Loetletud linnade rühmast tähtsam oli slaavlastelt äraokupeeritud maaalal asuv Wendi linnade rühm, kuhu kuulusid Lüübek, Hamburg, Bremen, Lühneburg j.t. Kõigist nendest linnade rühmadest ja kaupmeestest tekkis 14. saj. Saksa-Hansa linnadeliit. Ühinemiseks mõjutasid osaliselt kaasa Brügge kontori riiud ja tulid a. 1356. Nimelt läksid seal kauplevad Saksa kaupmehed riidu ja tüli lahendamise anti Saksa linnade kätte. Veel linnade rühmade ühinemisele avaldas suurt mõju terav vahetõrje Taaniga. Nimelt oli Taani juba Valdemar II ja Erik VII ajal püüdnud vallutada Lüübeki, Hamburgi j.t. tähtsamaid kaubateid ja linna. Ka Valdemar IV ajal asus Taani õige intensiivselt oma soovide läbiviimisele. Tekkis 1362.a. sõda, mis peale paljuid vahelduva õnnega võideldud lahinguid lõppes 1371.a. Stralsundi rahuga, kusjuures Hansa võttis enese omaks Taanile

kuuluva Skoone panniku losside sissetulekud, Kopenhaageni ja rida vähema tähtsusega maaalu. Tegelikult tehti Taani majanduslikult ja sisepoliitiliselt ärarippuvaks Hansast. Igasuguste tülide ja arusaamatuste lahendajaks kujunes Linnade liit. Enne Linnade liidu tähtsuse arenemist mängisid Lääne-meremaadel tähtsat osa ühiskaupmehed.

Nagu eelpoolmainitud nägime, jagunes siis Euroopa kahte suurde ossa: 1) Vahemere ja 2) Atlandi poolmikuks. Piiriks nende kahe poolmiku vahel oleks Alpi mäed ühes Karpaatidega, Prantsuse keskmägestik ja Pürenei mäed. Maad, mis asusid sellest mägestikujoonest lõunapoole, moodustasid Vahemere poolmiku, kuna põhjapoolne osa oli Atlandi poolmik. Vahemere poolmikul olev kliima oli enam-vähem ühesugune, sellest arvatavasti ka tingitud, et siin arenes kultuur enne kui Atlandi poolmikul. Nagu juba eelpool mainitud, etendasid siin vanal ajal tähtsat osa kreeklaste, foniiklaste, roomlaste j.t. Rooma tähtsus seisis küll selles, et ta võttis oma alla peaaegu täielikult Vahemere poolmiku. Muidugi arenes siin liiklemine varem kui Atlandi poolmikul. Mis puutus aga jõgedesse, siis olid need vähe laevatavad, kuna omasid palju kärestikke. Atlandi poolmik aga oli kliimaatilisel rohkem erinev. Siia kuulusid riigid nagu Portugal, Prantsusmaa, Inglismaa ühes Iiri ja Shotiga, Saksamaa, Ida Balti ala, Põhja-Venemaa ainult osaliselt ja Skandinaavia. Muidugi siis olid kliimaatilised vahekorrad võrdlemisi teravad, nagu näit. meie ja Portugaalia vahel. Kultuurilisest küljest vaadeldes näeme, et Lääne-Euroopa oli sidemeis Vahemeremaadega enne kui idapoolne. Nõnda oli Rooma kultuur tunginud Hispaaniasse, Prantsusmaale ja isegi Kesk-Britanniasse. Nii võiksime jagada Atlandi poolmiku kaheks (võttes piiriks Elbe jõe) Ida- ja Lääne pooleks. Peab nentima, et Atlandi poolmikul sündis liiklemine perpendicularaarselt. Friisid, normannid j.t. selleaegsed rahvad ei suutnud kaubandust täielikult arendada Atlandi poolmikul, alles Hansa viis Lissaboniga Uurali kaubad kokku, koguni tungis ta veel kaugemalegi. Veel seisis Atlandi Ida- ja Lääne poolmiku vahe produktioonis. Kuna Läänes oli elu ja kultuur enam arenenud, siis edenes siin ka tööndus palju varem kui Idas. See nähe tekitaski võrdlemisi laiaulatusliku transiitkaubanduse, mille tõttu ka meie linnad omasid suure tähtsuse. Nimelt läksid Atlandi Ida-poolmiku kaubad, nagu karusnahad, vaha, mesi jne. läbi meie maa, kuna igasugused fabrikaadid, nagu kalev, sool, relvad j.t. saadeti sama teed Itta. Peab konstateerima, et see nähe kujunes Balti riikidele majandusliku arenemise mõttes väga tähtsaks, sest rahvusvahelise liiklemise keskel arenes siin nii tööndus kui ka kaubandus. Selle nähte põhjuseks oli asjaolu, et Saksamaa oli keskvoimu poolest väga nõrk. Muidugi omasid siis linnad võrdlemisi suure iseseisvuse ja saavutasid suure tugevuse peaaesjalikult kauplemisega. Endastmõistetavalt omasid siis kaupmehed Atlandi laialdasel piirkonnal liigeldes suurepärased kogemused kaubanduse alal. Iseäranis täielikult õppisid Rheini piirkonna kaupmehed tundma selleaegse turu nõudeid ja tarvidusi.

Hansa õitseae.

Hansa piirkonnas oli linnade omavalitsus kaupmeeste käes. Seda näeme nii Tallinnas, Tartus, kui ka Riias, kus raad kuulus kaupmeestele. Peab nentima, et sellal ei teki siin eksport käsitöid, kuna siin tööndus pole arenenud nii kõrgele kui Lõunas.

Wendi linnade rühm saavutas oma vägevuse enese suurepärase diplomaatia korraldusega, samuti ka enese tugevate sõjajõudude kaasabil. Iseäranis tähtsaks kujunes tal vahekord Taaniga. Wendi linnad katsusid, kus iganes võimalil vähendada Taani võimu, tekitades intriige Taani siseriigis ja toetades tema vastaseid. Nii näit. 1521.a., kui Gustav Vaasa oli võidurikkalt vabastanud Rootsi, toetasid Wendi linnad Gustav Vaasat Stockholmi vallutamisel nii raha kui ka palgasõduritega. Muidugi kõik sündis selleks, et nõrgendada Taanit. Hiljem 15.-16. saj. katsus Hansa samal viisil nõrgendada Hollandit, kuid sisemiste lahkhelide tõttu ei õnnestunud see tal. Üldse peab mainima, et Atlandi-poolmikul omas suure tähtsuse ja raskuspunkti Lääne- ja Põhja-meri, kuna seda kaudu saadi ühendusse astuda Ida-poolmikuga. Muidugi, arusaadavalt püüdis Hansa neid kaubateid hoida enese kontrolli all, kuna moodustasid tema tugevuse ja vägevuse alussambad. Iseäranis tähtsaks kujunes siin Lüübek, kuna omas majandusgeograafiliselt soodsa koha.

Mis puutub nüüd Inglise ja Norra kaubandusse, siis need olid sellal Hansast sõltuvad. Norra kaubandus arenes iseäranis Trondhjemis, kuid suure tähtsuse omas Bergen peaaesjalikult hansalaste läbi. Hansa saatis siia nimelt vilja, õlut, veini, kalevit j.t. artikleid, mis osutusid seal hädavajalikuks. Peab nentima, et iseäranis tihti oli Norra sunnitud alluma Hansa soovidele, kuna muidu ähvardas teda viljapuudus. Bergenist said hansalased karusnahku, kepikalu, traani jne. Nii näeme, et peaaesjalikult sakslaste läbi sai Bergen suurema kaubandusliku tähtsuse kui Oslo.

Ka inglaste juures oli Hansa kaubanduslik tähtsus võrdlemisi suur. Inglismaa oli sellal kaubanduslikult nõrk ja vähearenenud, ta tootis tooraineid, milledest peatähtsuse omasid vill, vähemal määral tina ja karusnahad. Vill viidi peaaesjalikult kohtadesse, kus produtseeriti kalevit j.t. riideid. Sisse veeti Inglismaale kalevit, metalle, soola, veine jne. Inglismaa suu-

rimaks kaubanduslikuks varustajaks olid sellal Osterlingid ja Kölni piirkond.

Hansa kaubanduse tähtsamaks suundajaks oli Flandria, mille keskus oli Brügge. Alul saatis ta kaupu välja Lüüne sadama kaudu, hiljem aga leidis kasutamist Iltnysi sadam, mis oli ühendatud Brüggega Damme kanali abil. Siia sadamasse saadeti ka Briti-Inglismaalt vill, mida toodeti ümber Flandrias.

Liiklemisteed.

Nii nägime eelpoolmainitud, et Euroopas oli kaks, õigemini küll kolm, kaubanduslikku keskust: 1) Vahemere poolmik, 2) Atlandi Lääne- ja 3) Ida-poolmik. Vahemere ranniku ja Läänemere kaubanduse vahel asusid Ülem- ja Kesk-Saksa linnad. Muidugi arenesid kõigi kaubanduslike keskuste vahel liiklemisteed. Paljud läksid üle Alpide. Siin puutume kokku kolja linnade grupiga: 1) Alpi linnad, 2) Doonau 3) Maini ja selle harujõgede ja 4) Rheini ja tema harujõgede linnad.

Liiklemine Põhja-Itaalia ja Saksa linnade vahel hakkas iseäranis arenema alates ristisõdadest. Peatõuke sellele andis asjaolu, et kaubanduslik keskus läks Konstantinopolist Veneetsiasse ja Genovasse. Eriti tähtsaks kujunes Veneetsia. Siit läksid paljud kaubateed üle Alpide põhjapoolle. Tähtsaks kujunes kaubatee üle Innsbrucki, Isari ja Lechi jõgede piirkonda. Sellal asus Lechil tähtis saksa kaubalinn Augsburg. Veel võiks mainida kaubateid, mis kulgesid üle Merani ja Landeck, läbi Põhja-Tirooli peamägestiku lääne poole. Nende teedega oli Veneetsia seotud Rheini ja Doonau piirkondadega. Genovast läks tähtsam kaubatee üle Churi Rheini piirkonda. Ka paljudest teistest Alpi mäe kitsustest kulgesid teed nii Läände, Itta kui ka Põhja. Nimetada võiks Sant-Bernhardi, Sant-Gotthardi j.t. mäekitsusi. Kõigil neil teedel valitses kirju elu, sääl liikusid kiired ratsameestetalgad, raskelt koormatud kaubavankrid jne. Peab nentima, et kõigil killavooridel olid kaassõjariistus mehed (samasugust nähet nägime merel, kus kaubalaeva saatsid sõjalaevad). Kaubateedele oli asutatud puhkepaiku, kus asusid nii mõningad majad, tekitades asula. Tähtsamad puhkepaigad olid Meran Trient j.t. Kuna Lõuna ja Ida kaubad enamuses kohtusid Ülem-Saksa linnades, siis muidugi tõusis sealne kauplemine ja liiklemine läks elavaks. Veneetsiast saadeti Saksamaale peasjalikult Oriendi kaupu. Sellal olid Oriendis arenenud relvatööstus, soomusriidevalmistamine, rõngassärkide ja tormijooksu kübarate tegemine jne. Ka tekstiiltööstus oli arenenud; valmistati peenemat riidet, sametit, tafti, puuvillast riidet j.t. riidesorte, mida oli hakatud tarvitama araablast te mõjul. Egiptus ja Aleksandria mängisid iseäranis tähtsat osa klaaskaupade ja ehteasjade alal. Veel võiks mainida, et Oriendis oli arenenud ka keemiatööstus. Muidugi, kuna Veneetsias oli palju varem hakanud arenema kaubandus ja tööstus, seisis ta palju kõrgemal kaubanduslikul tasemel, kui Saksa. Saksamaalt saadeti tihti, iseäranis 14.-15. saj., noori kaupmehi lähemalt uurima ja õppima Veneetsia kaubandusteadust ja igasugu arvestusi.

Ülem-Saksa linnade grupid.

Nagu juba eelpool mainitud, jagunesid Saksamaa linnad gruppidesse. Esimese grupi moodustasid Alpi linnad, milledest tähtsamaks kujunes Innsbruck. Veel võiks mainida Luzerni, Zürich'i ja Basel'i. Need linnad - moodustades ühtlasi liiklemisteedele puhkekohad - asusid orgudes, missugune nähe soodustas tootmist. Eriti arenes Boodeni järve piirkonnas kaubanduslik liiklemine. Siin kujunes tähtsaks Konstanz, kuhu saadeti Itaalia linnadest (Milano, Veneetsia, Firenze j.t.) peasjalikult Oriendi kaupu. Siit läks ka tähtis kaubatee üle Schahauseni ja Baseli Prantsusmaale. Konstanzis arenes speditsoon-äri ja tekstiiltööstus, nagu lina-, kanepi- ja lõuendikudumise tööstused. 13.saj. valmistati siin ka villast riidet. Konstanz omas suure kaubalao Genovas, kust siis saadeti kaupu Hispaaniasse, Barceloonasse, Rheinorgu Lotharingile, Strassburgi ja Brüggesse. Veel olid kaubanduslikud sidemed Frankeni ja Würzburgi vahel.

Teine linnade grupp oli Doonau jõel. Peab kohe alguses mainima, et ristisõjad mõjusid halvasti sellele piirkonnale, kuna Konstantinoopoli langemisega tõusis Veneetsia tähtsus. Peatähtsuse säilitas ainult Viin, kuna Ofen, 1500. aastast kaotas palju oma endisest tähtsusest. Üldse terve piirkond muutus nagu Viini tagamaaks, kuna saatis enamuse oma kaupadest sinna. Ungaris oli arenenud vilja- ja metallitööstus, selle oskuse tõid kaasa käsitöölised, kes tulid Rheini aladelt (isegi meile on tulnud sääraseid töölisi). Arenes naha- ja sepatööstus (iseäranis kullasepa-). Viinil olid võrdlemisi tähtsad sidemed Veneetsiaga, sealt kaudu saadi Levante kaupu. See kaubavahetus toimus Semmeringi kaudu. Viin muutus nagu Doonau piirkonna laokohaks. Sellega kaasas käis Regenburgi tähtsuse kaotamine. Doonau piirkonna linnadest omasisid, peale Viini, veel tähtsuse Ulm ja samuti ka Augsburg Lechi jõe ääres. Kaupade juurdevool suundus juba rohkem Läände, Kesk-Rheini ja Flandriasse. Augsburgi tähtsus seisis villase ja linase riide valmistamises. 14.saj. hakati siin juba valmistama ka puuvillast, riidet, nimelt parki, mida veel praegugi tarvitatakse. Augsburgis oli veel tähtis metallitööstus. Siin kujunesid ka tähtsaks pankurid ja trustid, kelledest iseäranis suure tähtsuse ja tugevuse omas kudujate tsunft. Nii nägime, et Augsburgi tähtsus seisis

tema tööstustes, pankades ja käsitöös.

Kolmas linnade rühm oli Maini ja selle harujõgede piirkonnas. Mainida võiks neist linnadest Bambergi, Würzburgi, Frankfurti (mida nim. "Frankfurt am Main") jne. Aga tegelikult tähtsam linn selles piirkonnas oli Nürnberg, mis oli silmapaistev tööstuslinn. Siin valmistati mänguasju, oli arenenud igasugune käsitöö: nagu puu, sarve, elevandiluu ja n.e. nikerdused. Nürnbergis oli veel arenenud pudukaupade tööstus, igasugu nõõbid, nõelad jne. Nad olid seotud ka kaubandusliku sidemetega Liivimaal, kuna nürnberglaste kaupadeta ei saadud läbi. Nii kauplesid nad ka 17.saj. Riias j.t. Liivimaa linnades. Peab mainima, et neid sidemeid katsuti luua Hansa ajal, kuid hansalased katsusid, kus võimalik, takistada nende kauplemist.

Neljanda linnade grupi moodustasid Rheini linnad. Ka nende tähtsus tõusis Konstantinoopoli langemisega. Kaubatee Lombardiast tuli Rheinini üle Alpide Baaseli kaudu. Võrdlemisi tähtis tee viis Genovast Rhonele, Avignoni, Kenti, Baseli ja säält Rheinile. Siin piirkonnas hakkas kaubandus arenema võrdlemisi jõudsalt. Tähtsamaks maakohaks kujunes Elsass, kus toodeti veini, vilja, puud ja tekstiilisaadusi, mida veeti peaaesjalikult Itta. Ka Strassburg oli võrdlemisi tähtis kaubanduslik keskus, samuti olid veel piiskoplinnad Vorms, Speyer ja Mainz tihedais kaubanduslikes läbikäimises. Kuid tähtsaim linn Rheini piirkonnas oli Köln. Suuruselt oli ta teine linn Lääne-Euroopa kõrval Saksamaal. Köln kujunes suureks laokohaks transportkaubanduses, kuna omas sidemeid Doonau ja Itaalia linnadega, samuti ka Inglismaa ja Madalmaadega. Nagu juba varem mainitud, polnud Inglismaa keskajal majanduslikult arenenud: tema areng algas 15-16.saj.; iseäranis intensiivselt arenes Inglismaa aga alles 18-19.saj. Kölnis ja ümbruskonnas oli tugev tööstus (kalevi- ja rauatööstus). Kuulsaks ja tähtsaks kujunes relva- ja noatööstus. (Praegugi on veel "Solingen'i" noad võrdlemisi kuulsad). Veel olid Kölnis arenenud käsitöö, siidikudumine ja kullasepa tööd.

Champagne'i messid ja nende tähtsuse langemine.

Kuna keskajal oli kaupade transport raske ja vaevarikas, siis pidid liiklemisteedel asuma peatuskohad ja puhkepaigad. Muidugi omasid puhkepaigad, mida läbistasid mitmed kaubanduslikud teed, ajajooksul suure tähtsuse. Samasugust nähet näeme ka Champagne juures. Siia tulid kokku kaubateed nii Lõunast ja Põhjast kui ka Idast ja Läänest. Nii näit. tulid Lõuna poolt Rhone jõge mööda hispaanlased, itaallased jt. Kuna kuni 13.saj. oli laevandus vähe arenenud, siis muidugi kasutati rohkesti maateid. Sellal oli Champagnel neutraalne asukoht Prantsusmaal. Tema maahärrad - krahvid - (kuna Champagne oli krahvkond) kaitseisid kaubandust ja püüdsid seda soodustada igatpidi. Kaubeldi neljas kohas. Igas kohas kaubeldi ja oli lubatud pidada laatu kuni 6 nädalat. Muidugi kujunesid need laadamessid tähtsateks, kuna siin liikleisid väga paljud kaupmehed, nagu prantslased, sakslased, itaallased, hollandlased, inglased j.t. Nii näeme, et Champagne messid omasid rahvusvahelise tähtsuse kaubanduslikus läbikäimises. Siin arenes ka börs ja veksell (arendajad olid küll Itaalia linnad). Kaubaartiklitest peatähtsuse omasid siin tekstiilisaadused, nagu vill, lina, siid (peaaesjalikult Oriendi, osalt ka Itaalia oma), kalev, pitsid jne. Siia toodi veel puuvilla, veine, karusnahku, peennahatööstuse saaduseid, tooresnahku, igasugust puuvilja, metallkaupu jne. Messide tähtsus hakkas langema 14.saj., kuna siis Champagne langes Prantsusmaa kuningate alla. Need panid siin maksma kõrged tollid ja tegid kaubandusele suuri kitsendusi. Nüüd leidsid Itaalia linnad (Veneetsia, Genova j.t.), et mereteed olid palju kasulikumad kui maateed, kuna maanteedel asusid väga palju laokohti ja tollipunkte, kus tuli maksta makse, mis aga tegi transpordi kulukaks. 14.saj. tekkis juba Itaalia ja Brügge vahel enam-vähem korrapärane laevavahetus. Brüggesse tuli palju kaupu igast ilmakaarest, nii näit. Idast tooraineid ja toornahku, Oriendist maitseaineid ja siidi, Lääne-Euroopa tööstussaaduseid, Levanti kaupu jne. Koguni läksid Liivimaa produktid Brüggesse. Nii näeme, et 14.saj. olid Euroopas kaks tähtsamat kaubanduslikku keskust, Veneetsia ja Brügge.

Keskaegne kaubanduse areng.

Kui arvestame keskaegset kaubandust, ei tohi me vaadelda 18.-19.saj., kuna kaubanduses tulid olulised muudatused 17.saj..

Keskajal ei olnud aurulaevu, ei tarvitatud kivisütt. Raudtee leiutati alles 19.saj. Keegi Saksa teadlane ütles, et terve keskaegne Idatransport mahuks paari praegusesse laeva. Keskajal olid ka laevad väikesed, suuremad olid kuni 500 tonni, Rheini jõel liiklevad laevad olid aga palju väiksemad. Tootmine keskajal oli muidugi väike ja vahendid tootmisel võrdlemisi primitiivsed, kuid tarvingki oli sellal, võrreldes nüüdisajaga, minimaalne, nii näit. oli villahulk, mida Inglismaa tootis keskajal, väike, aga sellal oli see siiski silmapaistev.

Keskajal oli kolm tähtsamat kaubanduslikku piirkonda: 1) Oriendi (India ja Araabia), 2) Vahemeri ja 3) Lääne- ja Põhjameri (Atlandi poolmik). Esimeses grupis olid tähtsamad keskused: Aleksandria, Süüria, Konstantinoopol j.t. Väike-Aasia sadamad. Vahemere piirkonnas kujunesid suuremateks kaubanduskeskusteks Veneetsia, Genova, Florenz j.t. Põhja-Itaalia linnad. Atlandi

poolmikul olid silmapaistvamad - Lüübek ja Brügge.

Üldiselt peab aga nentima, et keskaegset kaubandust takistas suuremate kapitalide puudus (kapitalid olid sellal väikesed), kulukas ja rakse transport ja tihe tollipunktide arv.

U u s a e g .

Rahvastiku arv ja olukord Euroopas uue aja alul.

17.saj. tõusis Inglismaal rahvastiku arv, aga eriti tugevasti tõusis see 18-19.saj., sellest näeme, et rahva arvu tõus oli tihedalt seoses tööstuse arenemisega. Põllumajandusmaades, nagu Eestis, aga ei kasvanud rahvastiku arv nii kiiresti ja pidevalt, kuna tööriistad ja viljasaak olid jäänud endisteks. Prantsusmaal rahvastiku arv kuni ei tõusnudki. Nii näit. Prantsusmaal oli rahva arv 14.saj. keskel sama suur kui 18.saj., alles peale seda oli märgata rahvaarvu järjekindlat kasvamist. Nii näit. rahvastiku arv Lääne-Euroopas oli 1600.a. 95 miljonit, 1700.a. 130 milj. ja 1800.a. 178 milj. Samal ajal Ida-Euroopas oli rahvastik väiksem, kuna tollal Lääne-Euroopa kultuur oli tugevam (sellega ühtlasi ka tööstus ja põllumajandus olid rohkem arenenud).

Lääne-Euroopas tekkis suur vahe linna- ja külaelanikkude vahele, seal rahvastik industrialiseerus, läksid paljud inimesed linnadesse. Lääne-Euroopas läksid linnadesse ebanormaalselt palju inimesi, mõnes kohas elas 1/3-1/4 rahvaarvust linnades, näit. elas Vürtembergis 30% inimestest linnades. Preisi rahvast elas koguni 40% linnades. Osaliselt tekkis selline nähe sõdade tagajärjel, kuna maa oli siis rüüstatud. Inglismaa industrialiseerus samuti 18.saj. ja Londoni elanikkond moodustas koguni 10% terve rahvaast, muidugi arvati, et selline linnadeelanikkude protsent oli liig suur. Samuti olid suured linnad Sheffield, Liverpool j.t., kus elanikke 20000-40000, Bristolis ulatas isegi elanikkond kuni 100000, seal mõjutas seda arvu arvatavasti kudumismasin. Kuna sellal tööstus oli peaaesjalikult arenenud Inglismaal, siis võttis ta enese alla suured alad. Iseäranis oli arenenud villatööstus. Ka Prantsusmaal arenes tööstus ja iseäranis tugevasti Pariisis, kus oli 600000 elanikku, ja Lyonis - 135000 elanikku. 18.saj. oli Viinis ja Roomas umbes 150000-200000 elanikku, Berliinis oli 18.saj. keskel umbes 100000 inimest. Mis puutus Veneetsiasse, siis tema kaubanduslik tähtsus kestis 19.saj., seega umbes 1000 aastat.

19.saj. tuli Euroopas suur muutus: Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal tekkisid suurlinnad, kus arenes tööstus. Kuna nüüd Atlandi poolmik arenes jõudsalt, siis mõjus see ka Ida majandusele. Nimelt vajab Lääne Ida-Euroopa majanduse-produkte ja peaaesjalikult just põllumajanduse saaduseid. Nii näeme, et Ida-poolmik oli tihedalt seotud Lääne-poolmikuga, sest kui poleks arenenud inglise ja Saksamaa jne., poleks ka arenenud Ida-poolmiku maa, nad poleks saanud pordutsoerida põllusaadusi suuremal määral. Muidugi, et tõsta põllusaaduste kvantumi, võeti tarvitusele paremad põlluharimisabinõud, mis võimaldasid ärakasutada sügavamalt põllupinnast.

17-18.saj. abiellusid inimesed kiiremini, sündide arv oli protsentuaalselt nüüdisajaga võrreldes suurem, kuid suremine toimus ka palju varem kui nüüd, sest praegusel ajal on arstiteadus arenenud palju rohkem kui sellal. Kuid Prantsusmaal sündis juba 18.saj. vähem kui Preisimaal. Üks Saksa teadlane juhib tähelepanu sellele, et maginimene tunneb lõbu produktsioonist ja tööst, aga linnades ei rahulda see inimesi, seal vajatakse koorget ja mugavat elu, muidugi osalt sel põhjusel kasvaski linnade elanikkude arv ebanormaalselt suureks. Linnades olid elamisolud väga viletsad: majad väikesed ja tihedasti asustatud, tänavad kitsad, sillutamata, porised ja sopased. Mustuse tõttu arenesid muidugi igasugu insektid ja parasiidid nagu: lutikad, täid, kirbud jne. Kuna toitlus oli samuti halb (soola kalliduse tõttu oli toidu kvaliteet halb), siis oli kerge vallutada haigustel nõrgenenud inimesi. Levisid taudid, nagu katk, tüüfus, hüsteeria, sarlakid, rõuged j.t. Tugeval määral esines ka tuberkuloos. Haigusi levitasid erakorralised olud, nagu sõjad, näljad jne., sest kurnatud ja nõrk inimene langes kergelt haiguse saagiks. 15.saj. ilmus Oriendist või Ameerikast Euroopasse siifilis, kust lagunes Inglis-, Prantsusmaalt ja Itaaliast edasi teistesse maadesse. 15-16.saj., mil siifilisel oli epideemia kuju, surid tema kätte paljud inimesed. 17.saj. pole pidalitõbi enam nii levinud Euroopas kui keskajal. Peab ütlema, et kuni 18.saj. lõpuni mängisid taudid Euroopas suurt rolli, peale seda kaotasid nad juba tähtsuse, alul katk, siis rõuged jne., sest inimesed muutusid puhtamaks, arstiteadus arenes ja leidis taudide vastu igasugu seerumeid. 20.saj. kohta võib ütelda, et taudid sõna tõsise mõttes on kaotanud enese kardetavuse.

Uuel ajal tähtsateks kujunsid kiired ja laialdased väljarändamised. See ei kandnud enam talupoeglikku ilmet, vaid omas tööstusliku ilme. Itaaliast tulid käsitöölised Prantsusmaale, viies kaasa peeglitööstuse oskuse. Inglismaalt läksid poliitilistel ja usulistel motiividel välja puritaanlased, kes siirdusid Ameerikasse ja mujale. Kuna Prantsusmaal kiusati hugenotte taga, siis lahkusid umbes kuni 300000 hugenotti 17.saj. Prantsusmaalt. Aga et need olid enamuses kaubanduse ja tööstuse arendajad, siis muidugi kaotas

Prantsusmaa tööstus sellega palju. Hugenotid läksid Inglismaale (Londonis oli neid 17. saj. alul 60000), Austriasse, Rheini maadele ja Saksamaale, peaa-
jalikult Preis. Muidugi maades, kuhu nad olid väljarännanud, nad tegelesid
endiselt kaubanduse ja tööstusega, arendades sellega üldist kaubandust, nii
näit. tuli Eestissegi suurtööstus Preisist, kus see oli arenenud iseäranis
jõudsalt hugenottide abil. Nii näeme, et 17-18. saj. esines nn. rändav tööstus
Tollal tuli ka Lääne-Euroopasse tubakas Ameerikast, mis lagunes 17. saj. Eu-
roopas laiali. Ka Eestis muutus tubaka tarvidus 18. saj. alul massiliseks.
Arenes tööstus, nii näit. klaasitööstus, seebitööstus, kuna inimesed hoolit-
sesid juba rohkem eneste puhtuse eest; siiditööstus arenes, olgugi, et seda
tarvitas ainult jõukam kiht. Arenesid veel naha-, kalevi-, lindi-, kella-,
suka- jne. tööstused. 18. saj. võeti isegi tarvitusele sukakudumise masinad.
Prantsusmaal muutusid tähtsateks Lyoni ja Marseille tööstused, kaotas aga
enese tähtsuse Reimsi kalevitööstus, kuna hugenottide väljarändamise tõttu
jäid seisma pooled kalevikudumise teljed. Peasjalikult arenes Prantsusmaal
peenemaitseline tööstus. Kuulsaks said tema veinid, lõhnaõlid (eau de co-
logne) j.t. Samal ajal kui Prantsusmaa tööstusharud said suure hoobi huge-
nottide väljarändamise tõttu, arenes Preisist tööstus ja kaubandus. Siia tuli
palju hugenotte, peale selle veel palju inimesi Helveetsiast, Böömist, Salz-
burgist j.t. Presi kuningad soodustasid igati sisserändamist, nii vabastasid
nad koloniste maksudest, andsid neile pikaajalisi laene jne. Sisserännanud
talupoegadele anti maad, et nad arendaks põllumajandust. Nii näemegi, et
hugenotid, asudes peasjalikult linnades, arendasid Preisist kaubandust ja
tööstust, kuna sisserännanud talupojad asustasid Sileesia. 18. saj. rännati
veel Poola ja Ungari, 19. saj. tekkis juba tugev väliskolonisatsioon peasja-
likult Ameerikasse.

Põllumajanduse areng Euroopas.

17-18. saj. oli arenenud juba tugevasti põllumajandus ja sellest seisuko-
hast väljudes oli esmajärguline tähtsus Hollandil, mis omas juba keskajal
võrdlemisi suure kaubandusliku ja tööstusliku tähtsuse. Rahvastiku tihenedes
tõusis aga tarbimine ja elamisstandard. Hollandi sai liha Taanist, kus nuu-
mati härgi j.t. loomi. Hollandi vajab aga veel väga ohtralt karjasaadusi, nagu
võid jne., mida Taani ei produtseerinud küllaldaselt. Nüüd hakati Hollandis
kasvatama karja, karja toiduks tarvitati ristikkeina ja juurvilja. 16. saj.
muudeti ka seal olev kolmepõllusüsteem mitmepõllusüsteemiks. Hollandis karjan-
duse arenemisega kaasas käis põllunduse areng. Hakati kasvatama mitmesugu-
seid uusi põldheinu ja aiasaadusi, nagu ristikkeinu, turnipsi, naerist, vilja-
puid jne. Hollandist läksid need uued ratsionaliseeritud põllumajandus ja
aiandus printsiibid Inglismaale, kus algas samuti 17. saj. suur agraarpropagan-
da põllumajanduse ratsionaliseerimiseks. Alul ei arenenud Inglismaal põllu-
majandus kuigi jõudsalt, alles hiljem 18. saj. tegi agraarolude ratsionali-
seerimine kiireid edusamme. 18. saj. tulid Inglismaal tarvitusele torukraavid
ja selle tõttu vähenesid viljaikaldused miinimumini. Ka mergeliga väetamine
oli arendanud põllumajandust. Samuti hakati arendama kunstlikke heinamaid nn.
rohelist aasu, kuna sellega tõusis piimatoodang. Veel arenes mitmepõllusüsteem
näit. Norfolkis leidiskasutamist 4-ja põllusüsteem: 1) turnips, 2) oder,
3) ristikkein ja 4) nisu. Kõrgem aadel oli huvitatud juba põllumajandusest
ja nii armastati suurematel seltskondlikel koosviibimistel kõneleda uutest
põllutööriistadest, karjakasvatusest jne. Seda suurmaa omanike huvi leiame me
ka Prantsusmaal. Isegi Voltaire ütles, et Prantsusmaa rahvas ei kõnele enam
kunstist, eetikast ja moraalist, vaid kõneleb ainult põllutööst. Kuid peab
ütleva, et ehkki 18. saj. esimesel poolel oldi huvitet põllumajandusest, siiski
kõneldi uusimatest põlluharimisviisidest ainult salongides ja arendati teo-
reetilisel paremaid karjakasvatuse võimalusi. Maarahvas aga jäi endiselt
esiisade maaharimise ja karjakasvatamise viiside juurde. Muidugi sellega oli
Prantsusmaa halvemas olukorras kui Inglismaa.

Isegi 18. saj. esimesel poolel oli sääl põllumajandus väga vähe arenenud.
Prantsuse teadusemees ütleb, et 18. saj. oli Prantsusmaal veel kolme-
põllusüsteem, pealegi väga halvasti korraldatud. Nii oli üks põld vilja,
teine karjamaa all, kuna kolmas oli kesa. Tegelikult leidis kasutamist
ainult üks põld. Muidugi pole siis imestada, et Prantsusmaa pidi 1715-1735. a.
vilja väljastpoolt sisse-vedama. Põlluharimisriistad olid samuti halvad ja
primitiivsed, näit. väikepõllumehed tarvitasid labidat, kangi jne. Koguni oli
Prantsusmaal keelatud tarvitada rohkem arenenud põllutööriistu, nii näit.
ei lubatud 1753-56. a. lõigata vilja vikatiga, kuna arvati, et läheb liiga
palju õlgi kaduma. Veel võttis Prantsusmaa talupoegadelt väga suurt vaeva
sõnniku, õieti küll huumuse (mädanenud lehed, taimed) kogumine, kuna karja-
kasvatuse oli vähearenenud. Teadusemehed arvavad, et 1/3 tervest tööst kulus
talupojal huumuse kogumiseks. Kuid tuleb nentida, et aadli huvi, ehkki
teoreetilist laadi, põllumajanduse vastu, suutis siiski ellu kutsuda mitmed
põllumajanduslikud seltsid, mis asusid enamasti küll linnades, nagu Lyonis,
Orleanis j.t. Osaliselt seltside õhutusel hakati kasvatama turnipsi ja ris-
tikkeina. Koguni kartulikasvatuse omas tähtsuse. Kartulit tunt juba 17. saj.,
kuid ta ei omanud siis mingit tähtsust, kuna ei tuntud tema toiduväärtust.

Koguni arvati, et kartul sisaldab kahjulikke aineid, mis tekitab palavikku. 18.saj. levis ka Eestis kartulikasvatuse: Hupel kirjutab, et talupoegadele ei maitsenud keedetud kartul, parema meelega söönud nad praetud kartulit. 19.saj. hakati Prantsusmaal, kui oli jõutud kartuli toiduväärtuses selgusele, seda suurel hulgal kasvatama ja peaaesjalikult just parema pinnasega maadel, nagu Flandrias, Garonne'i orus, Elsassis j.t. Inglismaal kasvatati kartulit selleasemel halvemal ja liivaseimal maadel.

Preisimaa põllumajandus oli arenenud 18.saj. üsna jõudsalt. Aga suured muutused paremusele tulid ajal, kui hakati harima uudismaid. Peaaesjalikult hariti uudismaid Oderi jõe ääres, kuhu asusid ka kolonistid Böömist ja Pfalzist. Nende kolonistide põllumajanduslik mentaliteet oli enam arenenud, sellega leidis siin kasutamist ristikhein, naeris, kartul j.t. Võeti samuti tarvitusele sügavam maaharimine, millega ühtlasi kasutati ära põhjalikumalt põlde. 18.saj. soovitas Friedrich Suur arendada põllumajandust Preisis Inglismaa eeskujul. Et rohkem arendada põlluviljasid, selleks tellis Friedrich Suur Itaaliast j.t. kohtadest mitmesuguseid seemneid, mida ta siis laskis võtta Preisis tarvitusele.

Peale selle katsus Friedrich Suur arendada veel igasugu teadusi, nagu kameraalteadusi, mis pani rõhku põllumajandusele. Kameraalteadusel oli suur mõju maaomanikkudele ja valitsejatele. Tekkis sellekohane kirjandus. Nii pöörasid Thaer j.t. tähelepanu ristikheina kasvatamisele, samuti tubakale, naeritele jne.

Muidugi ei läinud alul see põllumajanduslik kirjandus Preisis ja üldse Saksamaal lahku Liivimaal olevast sellekohasest kirjanduslikust käsitlusest, kus saadi aru majanduslikust käitistest kui perekonna majapidamisest, olgugi, et laiendatud kujul. Teistsuguse ilme omandas 18.saj. teisel poolel tekkiv kirjandus, kust täie õigusega nähakse moodsa põllumajanduse kirjanduse algeid. See kirjandus piirdus enam puht-maapidamise alaga, ühes sellega muutus ka vaatevinkel, millest vaadeldi põllumajanduskäitist: nüüd ei vaadeldud mitte enam seda, kuidas vaga ja usin peremees pidi pidama maja, et saavutada jõukust, vaid siin uuriti juba seda, kuidas maapidaja peaks oma käitist sisse seadma nii ratsionaalselt, et saada võimalikult suuremat kasu.

Mis puutub nüüd Saksamaale, siis oli seal puuduseks karja halb toitmine, milletõttu sakslased ei saanud turustada liha. Saksa teadusemehed Schmoller j.t. ütlevad, et kari oli kevadel nii halvas seisukorras, et loomi tuli laudast välja vedada. Samuti puudus Saksamaal sügav künd ja põldude sard-jaotus. Et muretseda karjandusele arendamiseks paremaid võimalusi, selleks mindi üle põlluheinale. Varemini toimus see juba Bodenil majapidamistes. Kõige revolutsioonilisemalt viidi põlluheina kasvatamine läbi suurmaapidamises. Siin kasvatati ka kartulit. Koguni võeti viinamäed kartuli-kultuuri alla. Tekkis ühtlasi ka viljavahetuse süsteem põldudel. Suuremaks põllumajanduse uuendajaks Saksamaal oli Albert Thaer. Peab aga mainima, et kultuur ei arenenud 18.saj. nii tugevas sammus kui seda arenes teoreetiline põllumajanduslik töö käsitlus. Suurendati küll künniala, samuti arenes ka kvantiteet, aga kvaliteet jäi vanale tasemele. Veel toimus Saksamaal ka üleminek mitme-põllusüsteemile. Nii näeme, et terves Euroopas oli siiski märgata 17-18.saj. edenemist ja paranemist nii põllunduses kui ka karjanduses.

Talupoegade olukord.

Tähtsamaid põhjusi, miks põllumajanduse areng nii visalt edenes, oli talupoegade raske seisukord. Pärisorjuses olevaid talupoegi ei huvitanud ratsionaliseeritud majapidamine ja neil polnud võimalik enesele muretsedagi kalleid ja moodsaid põllutööriistu. Paljudes maades hakkas aga valgustus-ajajärgust peale paranema talupoegade seisuslik olukord. Kõige esmalt oli märgata muutusi Inglismaal, mis keskajal oli majanduslikult kõige vähem arenenud. Siin lubati talupoegadele vabadus. Inglismaalt rändas vabaduslaine Prantsusmaale, Lääne-Saksamaale, Helveetsiasse j.t. Peaaegu kõigis neis kohtades vabanesid talupojad sunnimaitsusest ja pärisorjusest. Samuti arenes talupoegade vabastamine Itaalias, Navarras j.t. kohtades takistusteta ja võrdlemisi kiirelt. Aga nende olukord jäi raskeks iseäranis Saksamaa idaosas, nagu Preisis, Brandenburgis, Mecklenburgis, Holsteinis j.t. Eriti raske olukord oli talupoegadel peale 30-neaastast sõda Mecklenburgis ja Holsteinis. Siin oli arenenud suurmajapidamine, kus toodeti peaaesjalikult teravilja. Taanis oli talupoegade olukord võrdlemisi raske peaaesjalikult saartel, nagu Seeland j.t. Veel ei tohi mainimata jätta, et talupoegade olukord oli väga vilets 18.saj. Austrias, Poolas, Ida-Baltikumis ning Venes. Muutus talupoegade olukorra paranemisele tuli 18.saj. keskel ja kestis 19.saj. keskpaigani. Nende seisukord muutus alul Preisis, Pommeris jne., hiljem ka Austrias, Poolas j.t. maades paremaks, kuid peab nentima, et see muutus sündis väga visalt. Aga talupoegade vabanemisega kaasas käis nähe, et nad jäid ilma maata. Seda näeme kõige selgemini Preisis, kus mõis omandas talud. Praegusel ajal näeme seal ümberpöörduvat nähet: nimelt hävivad mõisad väikemajapidamiste tekkimisel. Suurmaapidamise puhul olid huvitet ainult vähesed ja nimelt need, kes sellest kasu said, väikemajapidamise juurde olid koondunud aga paljud inimesed, need olid huvitet muidugi maast, maakaitsest ja enese

julgeolekust. Nii näeme, et riigile oli kasulikum väikemaapidamine, kuna siis suurem osa rahvast oli huvitatud maa kaitsest.

Tööstus-kaubandusline ja poliitiline üldilme.

Nagu teame, tootsid keskaja linnad enese ja oma lähema ümbruse jaoks. Uue aja riigid võtsid selle printsiibi laiendatult enesele: nad ei tootnud enam mitte linna jaoks, vaid terve riigi territooriumi tarvis. See oli natsionaalse majapidamise algus. Muidugi pidi siis riik muutma paljud keskaja kivinenud traditsioonid, et panna endise territoriaalse majanduse asemel maksma riiklikku majandust. Kõige alul kaotati ära laokoha õigus, mis seisis selles, et teatud maaalade kaubad pidid minema teatud linna. Nüüd võisid juba maaalad müüa enese kaupu sinna, kust nad said soodsamat hinda. Teine tähtis samm riiklikus majanduskäitises oli sisetollide kaotamine, mis viidi läbi enamarenenud riikides, nii näit. kaotati tollid Kesk- ja Põhja-Prantsusmaal 1664, samuti hävitati 1707.a. Shoti-Inglise vaheline tollipiir. Kaubanduse kergendamiseks ehitati palju häid liiklemisteid, mis muutsid transpordi odavamaks, samuti seati sisse postikorraldis, kuna kiired teated olid tihti vajalikud kaubanduselus. Teatud mõttes arenesid ka transportabinõud, aga see sündis peamiselt 19.saj. Nii näeme, et nüüd läbis punase niidina riigi majanduselus tema territoriaali rahuldamise printsiip. Mida enam arenes kaubanduslik vabadus siseriigis, seda rohkem võideldi välisriikide vastu. Võiksime uueaja riike võrrelda keskaegse linnaga. Keskaja linn püüdis ise rahuldada enese tarbeid, katsudes omada võimalikult rohkem käsitööd ja spetsialiste, ühtlasi tehes kitsendusi võõraste linnade kaupmeestele. Uue aja riik katsus samuti rahuldada enese territooriumi tarvinguid, soodustades oma maa kaubandust ja tööstust. 17-18.saj. pandi võõrad kaubad kõrgete tollide alla. Tekkisid kaitsetollid. Nii näeme, et kuna vanal ja keskajal tollid olid rohkem fiskaalse iseloomuga, siis nüüd omasid nad kaubanduspoliitilise tähtsuse, kuna nende abil suudeti takistada välisriikide tööstussaaduste konkurentsi. Samuti püüdsid riigid 17-18.saj. omada spetsialiste tööstusaladelt, näit. Prantsusmaale tuli peegli- ja siiditööstuse töölisi Itaaliast. Sellal kujunes välja oskustööliste rändamine, nagu me seda juba eelpool nägime. Nii püüdsid riigid omada oskustöölisi tekstiil-, peegli-, kellade-, siidi-, tapeti- jne. tööstusharude arendamiseks. Riik andis tööstuste arendamiseks ettevõtjatele paljuid privileege, näit. vabastati neid maksudest, anti pikaajalisi laene, ergutustasusid jne. Samuti anti ettevõtjatele ja kompaniidele eraldi minemialasid, kus nad võisid kaubelda ilma konkurentsiita. Osaliselt tuletasid need nähted meelde keskaegseid olusid, kus samuti linnad omasid kindlad tagamaad jne. Riik aga astus veel sammu edasi, nimelt kogus ta suurtesse aitadesse vilja, selleks et vili jääks kodumaale ja läheks odavamaks. Kui aga toitained muutusid odavamaks, langesid ka tööliste palgad, sellega ühtlasi muutus ka kaupade tootmisprotsess odavamaks. Järelikult langes elamisstandart. Veel keelas riik oma tööstusele vajaliku toorainete väljavedu. Näeme, et kõigil neil põhjusil läksid muidugi kaubad odavamaks, aga seda sooviski riik, kuna tema odavamad tööstussaadused vallutasid uusi turge. Tööstus-kaubandus maades püüti veel privilegeerida linnasid ja ei soovitud, et oskustöölisi asuks maale. Säälsid liiklesid niikuinii käsitöölised maainimeste otsekoheste tarvingute rahuldamiseks, nagu rätsepad, kingsepad, müürsepad j.t. Kuid linnade privileegid ei mõjunud soodustavalt tööstusele ja seepärast tuli 18.saj. pööre. Nüüd lubati asustada nii Prantsusmaal, Preisisis kui ka Inglismaal igale poole tööstusi, samuti lubati liikuda vabalt oskustöölistel jne. Ainult riikide kolooniad jäid samale tasemele nagu keskajal külad linnale. Nad pidid andma tooraineid metropolile, ilma et ise oleks tarvitsenud toota. 19-20.saj. kistakse kolooniad Euroopast lahti, kuna lubatakse sinnagi ehitada vabrikuid. Selle järelduseks kujunes aga asjaolu, et Euroopa tööstus muutus maailma tööstuseks.

Riik aga segas ennast ikka rohkem ja rohkem tööstusse. Kuna keskajal valvas tsunft paljudel aladel, mida toota ja kuipalju, siis nüüd määras riik kindlaks kaupade materjali, toote kvaliteedi, asjade kaalu jne. Et kergemini kontrollida enese nõuete täitmist, selleks seati sisse järelvalve institut, mis pani pitseri kaupadele. Veel määras riik kindlaks, palju töölisi võis töötada tööstustes ja samuti ka tööliste palk.

17-18.saj. tekkisid tugevad tööstuslikud keskused ja kujunesid tähtsad piirkonnad, nagu näit. Lyon oli tähtis tekstiilsiidi poolest, Saksamaal oli Rheini piirkond kuulunud oma metallitööstuse poolest (Solingen) jne. Paljud tööstusharud aga olid veel tsunftide käes. Nagu teame, olid tsunftid privilegeeritud, järelikult ei võinud siis nendes tööstusharudes olla suurt arenemist. Teatud konkurentsi oli sellal siiski olemas, kuid tal ei olnud niisugune iseloom nagu praegu. Mis puutus kaubandus-moraali eetikasse, siis valitsesid siin veel vanad traditsioonid. Nimelt omas iga tootja tarbijaid; teise tootja kliente üle meelitada polnud kombeline, sellepärast ei tohtinud enese kaupadele reklaami teha, puudusid suured kaupade vaateaknad jne. Muidugi puudus siis selles suhtes kaupade vahel konkurentsi.

Käsitöölised ja kodukäsitöö.

Uuel ajal arenes välja uus tööstusvorm - kodukäsitöö. Ta tekkis juba keskajal, aga siis ei mänginud ta veel mingit tähtsat osa. 18.saj. tekkis aga juba kodukäsitöö asemel vabrikutöö, luues sellega uue töövormi. Käsitöö alal aga tekkis kõige esmalt konkurents, kuna puudus võimalus mahutada kõik produktid ligematesse turgudesse. Nüüd sündis teatud reform produktsiooni alal, nimelt hakati käsitöö saaduseid turustama kaugemal. Muidugi pidi siis käsitööline tundma õppima kaugemate turgude nõudeid, see nõudis aga aega ja raha. Tsunftmeisterid ei suutnud toota ja sealjuures ka turustada, seepärast pidi tekkima uus kiht: turustajad. Alul katsus veel üks ja sama isik toota, siis enese produtseeritud kaubad müüa, jälle toota jne., kuid kuna nad ei tundnud põhjalikult kaubanduslikke olusid, siis loobusid tootjad otsekohesest läbikäimisest tarbijaga. Nüüd ostsid kaupmehed kõik valmisproduktid tootjalt ja saatsid neid saadusi ise turule. Muidugi tegeledes alati kaubandusega, tundsid kaupmehed ka kaugemate turgude nõudeid, saades nii käsitöölisele anda vajalikke näpunäiteid. Nii näeme, et samal ajal kui meister viibis kodus, kus töötas sellide ja õpipoistega produktide kallal, liikusid meistri toodangu müüjad kaugematel maadel, turustades tema kaupu. Kuiuka näite selleks annab meile Solingeni relvatööstus.

Kodukäsitöö arenes juba keskajal maades, kus oli tekkinud juba tööstus, nagu Itaalias, Flandrias jne. Põhja-Itaalia suuremates linnades, nagu Veneetsias, Genovas läks õitsele siiditööstus. Siin tarvitati koguni naisi produtseerijatena. Kalevi-tekstiil, mis asus peamiselt Flaami linnades, nagu Brügge, Gent, Ypern, samuti ka Itaalias (Milaano, Veneetsia, Firenze), arenes juba keskajal nii suureks alaks, et tema ei rahuldanud mitte ainult kohalise turu nõudeid, vaid teda saadeti välisturgudele. Selline tööstusvorm - vallutada välisturge enese saadustega - sai järgmisel sajandil juba valdavaks. Nagu juba eelpool mainitud, said turustajateks kaupmehed, kes aga pidid enne seda tegema läbi õpeaja meistrite juures. Mõnes kohas oli see õppeaeg võrdlemisi pikk, nii näit. Inglismaal pidi tulevane kaupmees õppima 7 aastat. Kuna kaupmeeste tõttu kaotasid käsitöölised otsese kontakti tarbijaga, samuti ka osa tootmise kasust, siis püüdsid 16-17.saj. veel tsunftid hoida turustamist enese käes. Kaupmeeste tähtsuse tõusmisega muutus aga võitlus tsunfti ja kaupmeeskonna vahel ikka teravamaks. Otseseks järelduseks sellele kujunes eriline tööliste klass: nn. kodutöölised. Meistrid tootsid ühes suurema hulga sellide ja õpipoistega kodus ja andsid valmisproduktid kaupmeestele, kes siis hoolitsesid minemi turustamise eest. 17-18. saj. tekkis Prantsusmaal eriline liik käsitöö meistreid, kes said kuninga poolt suuri privileege. Nii näit. ei lubanud kuningas enam tsunfti uusi liikmeid vastu võtta juhul, kui oli tekkinud juba niipalju privilegieritud meistreid, et igal üksikul väheneks tööhulk.

Kodukäsitöö arenes välja peamiselt külades, samuti ka linnades, kuna seal oli rahva arv tublisti tõusnud. Külades kõik inimesed aga ei saanud tegeleda põllutööga ja nii pidid nad hankima enesele ülalpidamist käsitööga. Selle nähtega kaasas käis nähe, et tulid suured muudatused tööliste liikides. Kuna keskajal tegelesid käsitööga peamiselt mehed, siis nüüd iseäranis külades asusid tootma naised. Mõnes kohas külades, nagu Inglismaal 16-17.saj., tegelesid terved perekonnad käsitööga, hankides sellega endale põllupidamise kõrvale lisaissetulekut. Peapõhjuseks, miks külades arenes kodukäsitöö, oli odavam tootmine kui linnades. Nii näeme siin konkurentsi linna ja maa vahel. Muidugi saadi kodus tegeleda ainult mõningate tööstusharudega, nagu mütsi, riide, metalli j.t. tööd. Metallitööstus oli eriti arenenud 17.saj. Belgias, kus toodeti palju relvi. Tähtis oli ka tekstiilitööstus (villane riie, kalev j.t.) aga veel kujunes tähtsaks Belgia lõuend. Siin toodeti hääd kvaliteettriidet ja sellega suutis Belgia vallutada paljud turud. 17-18. saj. arenes tööstus ka Prantsusmaal ja Ülem-Saksa linnades, nagu Elsassis, Ulmis j.t. Saksamaal oli tööstus peamiselt väljarenenud kodutöö abil. Ka siin erines rohkem külailmeline tootmine.

Kuna nüüd tootja ja turustaja olid erinevad isikud, erinevate huvidega, siis muutus varsti nende vahelkord teravamaks. Tugevamaks pooleks osutus turustaja, kuna tal avanes võimalus tootja töövaeva ekspluateerida. Ajajooksul, mil tootjate arv suurenes, võis turustaja dikteerida ka töötasu, kuna tootjate vahel oli juba võrdlemisi tugev konkurents. Riik katsus reglementeerida küll ka töötamistehnikat ja minemi turustamistingimusi, samuti ka katsus korraldada tööliste ja meistrite vahetust, kuid esialgu ei olnud sellel suuri tagajärgi. Paljudes kohtades katsusid käsitöölised turustada tsunftide kaasabil, nõnda jättes käitise ilme keskaegseks.

Kodutöö ja manufaktuurtöö tungisid uutele tootmisaladele. Kodutöö omas juba järgmise alad: tekstiil-villa, -puuvilla, -lina j.t.; nahatööstus, klaasitööstus, osaliselt metalli- ja puutööstus jne. Sellal valmistati palju luksustarbeid, nagu kübaraid, astjaid, mööbleid, muusikariistu jne. Praegusel ajal vaatleme nende asjade kui hädavajaliste peale, sellal olid need aga luksuseks. Veel toodeti pitse, sametit, vaipu, portselaani (Meissenis),

elevandiluust asju, kellasid, kindaid jne. Ka tapet, tubak, mänguasjad jne. olid tollal luksuseks.

Tihti juhtus aga, et manufaktuur-tööstus, käsitöö ja kodutöö tootsid samu produkte. Muidugi tekkis siis konkurents ja peaaesjalikult tekstiil-saaduste alal, nagu villase riide, lina, kanepi, siidi jne. aladel.

Aegapidi saavutas kodutöö tugevama olukorra, ta hakkas juba nõrgendama käsitööd, kuid sellele vaatamata omas 19-20.saj.käsitöö teatud tähtsuse. Aga käsitöölise olukord muutus ikka halvemaks ja raskemaks. Jaekaubandust katsus seepärast käsitöömeister enda käes hoida, kuna sellega omas suurema sissetuleku. Aga peab ütlema, et 17.saj. peale halvenes käsitöölise seisukord. Tsunft võttis tarvitusele kõik võimalikud abinõud, et parandada enda liigete olukorda. Tähtsam relv tsunftil oli tsunftisundus, selle abil võisid meistrid kõrvaldada võistlejaid. Seda tehti järjekindla tsunfti juurdepääsu kitsendamise abil. Vahenditeks olid siin õpipoiste õppeaja pikendamine, sellidelt suurema arvu rändaastate nõudmine, meistritöö keerulisemaks ja kallimaks tegemine ja meistikssaamise rahade ja sellega ühenduses olevate joodukulude üleskrüvimine selle määran, et vaevalt kellegil väljastpoolt tsunftimeistrite sugulusringkonda läks korda meistriks saada. Seevastu anti soodustusi peaaegu igas punktis meistrite poegadele, väimeestele j.t. lähematele sugulastele. Kuid elunõuded mõõduisid kõigist seadustest ja kitsendustest, ehkki olid tagakiusamised mitte-tsunftikuuluvate käsitöölise vastu. Neid nimetati pööningujäresteks (Pönhase). Käsitöölistel oli sellal keelatud koguni küladesse minna (seal võisid töötada ainult kingsepad, rütsepad jt., kes rahuldasiid kohalikke nõudeid). Nagu me juba varem nägime, oskasiid käsitöölised endid vabastada tsunftisundusest, koondudes ja moodustades tugevaid ühinguid. Kuid nüüd tekkis olukord, et linnad täitunud nendest, nii näit. moodustasiid 18.saj. Brandenburgi linnades käsitöölised kuni 40% kogu elanikkonnast, Würtenburgis tõusis nende arv 2/3-ni. Muidugi pole siis midagi niisuguse nähte juures imestada, et käsitöölise olukord oli muutunud halvaks, kuna linnades asus liig palju käsitöölisi. Nad katsusiid nüüd parandada olukorda sellega, et ühinesiid, moodustades nn. territoriaalse tsunfti. Nii näit. ühinesiid kingsepad, müürsepad, lukksepad jne., moodustades ühe või kahe keskusega ühingu. Territoriaalsetel tsunftidel oli ühine kassa ja ühine keskus, kust nende asjaajamist juhtisiid valitud vanemad. Territoriaalsed tsunftid aga ei suuda parandada sellide ja meistrite teravat vahekorda ja nii arenesiid 17-18.saj. välja veel teised territoriaalsed ühingud ja nimelt sellide organisatsioonid. Nüüd tekkisiid tihti ka sellide streigid (cabale, Aufstände) peaaesjalikult halva toitmise, madala palga ja pika tööpäeva pärast ja nii pandi mitmed meistrid boikoti alla. Kuna need nähted polnud tervitatavad majanduslikus elus, siis segas end riik vahele, vähendades tsunftide võimu ja määrates kindlaks palgaolud, nii näit. kaotati 17.saj. Prantsusmaal ja 18.saj. Saksamaal tsunftide autonoomia, kergendati proovitööd jne. Veel nõudis riik, et tsunft pidi vastu võtma kõik selle riigi kodanikud vaatamata päritolule j.t. nõuetele. Inglismaa suutis selle nõude läbi viia, kuid Taani polnud nii tugev tööstusriik ja seepärast jäi seal võitjaks tsunft.

Manufaktuuride areng.

Kui hakkame lähemalt jälgima tootmise vorme, siis omas erilise tähtsuse siin manufaktuur, sest sellest arenes välja kõigepealt suurtööstus. Siin oli suurem hulk töölisi üheettevõtja ruumides, kes muretses neile ka töömaterjali ja tootmiseks vajalikud abinõud. 17-18.saj. oli selline tootmise-vorm võrdlemisi ebaühtlane, manufaktuuride mõiste oli väga mitmekesine, nii näit. mõisteti 17.saj. manufaktuuri all tööstust, muidu aga jälle ketramist ja kudumist, s.o. tekstiili(peaaesjalikult villa- ja lõuenditekstiili). Kuid üldiselt võttes peab mainima, et selline tööstusettevõtte oli kodukäsitöö ja tehase vaheline vorm. 17-18.saj. ei leidunud veel tehaseid praeguses mõttes, leidiid ainult laiendatud kodukäsitöö vormid. Manufakturiistid olid sageli välismaalased ja peamiselt pärit tööstusmaadest. Nimelt otsiti sellal uusi tööstus- ja tootmisalasiid. Tegelikult rändas selline vööras element Läänest Itta ja Kakku. Maad nagu Inglismaa, Preisi, Sileesia, Prantsusmaa jne. täitiid väljastpoolt sissetulnud töölisest. Kuid tihti juhtus, et aladele, kuhu vöörad oskustöölised sisse rändasiid, oli arenenud juba käsitöö. Muidugi ei sallitud siis vöörasiid, kuna nad muutsiid niigi juba pineva konkurentsi käsitöö aladel veelgi teravamaks. Vööraste mittesallimisel mängisiid tähtsat osa ka usulised motiivid, nagu näeme Venes. Kuid juba 17.saj. asusiid Venes paljud sakslased, kellelel olid siin erilised ehitused ja vapid. Umbes sarnased manufaktuurtööstused tekkisiid ka Austrias, Preisis, Hollandis jne. Tootmise eesotsas seisiid vanemad, kelledeks valiti harilikult osavamad ja paremad töölised. Hiljem määras vanemaid juba riik, kuna alul sündis see omavahelisel valimisel. Need vanemad juhtisiid nii tootmistehnikat kui ka valmissaaduste turustamist. Kuna sisserännanud töölised olid enamuses osavad spetsialistid enese alal, siis anti neile tihti uusi privileege. Säärased privilegeeritud tehased tootsiid enamasti vaipu, peegleid, mööblit j.t. kvaliteet ja luksuskaupu. Nad tootsiid alul

eneste tarvis, hiljem aga juba turustamiseks.

Manufaktuuri olid tekkinud geneetilise protsessi abil. Nad arenesid ajajooksul välja teistest tootmisvormidest, kusjuures peanähe oli, et sooviti saavutada kokkuvõidu. Tõuke manufaktuuri arengule andis asjaolu, et töölised soovisid pääseda ülesostjate-verledele - käest. Nagu teame, tuli tekstiilkaupu keldrata, kududa, värvida jne., milliseks protseduuriks polnud küllaldased 1-2 oskustöölist. Muidugi suurema tööliste arvu juures, tuli järelevalvata, et need ei varastaks materjali. Eriti tugevasti oli arenenud Inglismaal järelevalve. Peale selle sooviti toota võimalikult odavalt, selleks hakati kasutama peaaesjalikult alaealisi ja kurjategijaid, kellele tasu oli muidugi minimaalne, nii näit. keskendati tootmine Badenis, Baieris, Württembergis jne. parandusmajadesse ja kasutati sealt leiduvat tööjõudu. Manufaktuuride algrakuks oli perekond, kuid nad ei arenenud alguses jõudsalt peaaesjalikult sellepärast, et inimesed ei soovinud lahkuda kodunt. Nimelt, nagu teame, oli alul arenenud põllumajandus, mis muidugi sidus inimest ühele ja samale kohale. Hiljem talupojad, olles harjunud juba elama kodus, ei soovinud lahkuda sealt. Veel avaldas manufaktuuri arengule mõju suurte kapitalide puudus. Ka pidurdavat mõju avaldas korterite puudus, nii näit. oli Prantsusmaal siiditööstuses võrdlemisi raske leida tööliste korterit, kuna neil oli enamuses lasterikkad perekonnad. Nii näeme, et vabrikutööstuse arenemisega paralleelselt arenes ka tööliste elamute küsimus. Kuna teame, et inglased olid ja on individualistid, siis on iseäranis huvitav jälgida elamute arengut Inglismaal. Alul olid töölistele, kui nende arv oli veel väike, üksikelaanud, hiljem aga, tööliste arvu kasvamisega, tekkisid juba kasarmud. Muidugi sündis see protsess võrdlemisi aeglaselt. Ka Eestis tekstiiltööstuste juurde Narvas, Sindis, Kärklas, Voltvetis jne. tekkisid tööliste jaoks üksikelaanud ja ka kasarmud. Muidugi iga selline arengaste kandis teatavat laadi, üleminek ühelt astmelt järgmisele sündis aeglaselt. Ka praeguse aja ehitusi jälgides näeme, et ehitatakse üksikelaanuid rohkem ja et nad on ka rohkem eelistatud.

Alul omas manufaktuur ainult osa tööprotsessi, mis vajab erilist järelevalvet. Nimelt võttis manufaktuur enese järelevalve alla töö alg- ja lõppperioodi, nagu materjali puhastamise, sorteerimise ja lõpuks värvimise ühes appretuuriga jne., kuna nendest oleneski peaaesjalikult töö kvaliteet. Töö vahetööstust sündisid aga endiselt kodus, kuid nad olid nüüd juba tsentraliseeritud. Peab mainima, et kõige rohkem olid metalli- ja klaveritööstuse alad keskendatud. Juba 18.saj. oli klaasitööstus tunginud ka meile (Põltsamaa ümbruskonnas asusid klaasivabrikud). Muidugi Eestis olevatel manufaktuuri ja klaasitööstustel oli töölisi võrdlemisi vähe 15-30. Sellal leidis aga Lääne-Euroopas palju suuremaid tööstusi, nii näit. Prantsusmaal Turnais töötasid ettevõttes 62 inimest, kuna siia juurde pole arvatud kujud, kes töötasid kodus. Samasugust nähet näeme ka Belgias ja Inglismaal. Selline nähe ei muutunud ka peale esimese kudumismasina tarvituselevõttu, kuna teda sai paigutada korralikult kodus. Kuid kuna esimene masin evis palju puudusi, siis täiendati ja parandati teda, kuni ilmuski teine masin. Kuid nüüd omas ta juba sellise suuruse, et teda polnud võimalik kasutada kodus. Muidugi sündis see orgaaniline areng üleminekuna rohkem tsentraliseeritud tootmisvormide juurde.

Nagu juba korduvalt mainitud oli tekstiil eriti tähtis Põhja-Itaalias, Flandrias, Rheini-äärseil mail ja Ülem-Saksas (Lõuna-Saksas). Villatekstiil arenes eriti pidevalt Inglismaal. 17.saj. ta oli juba kõrgel järjel. Majandusteadlane Smith juhib tähelepanu sellele, et Inglise kalevikaupmehed valitsesid sellal Euroopa turgu. Tekstiiltööstus oli arenenud Inglismaal nii lääne- ja idapool kui ka keskel, see oli sellest tingitud, et Inglismaal oli väga suur villakasvatuse iseäranis kagus ja idapoolsetel maaaladel. Kuna Inglismaal tekstiiltööstus kujunes üheks tähtsamaks haruks, siis tegeles temaga ka seadusandlus. Peaaesjalikult katsus seadusandlus kohandada tekstiilsaadusi selleaegsele turu nõuetele. 15-18.saj. käsitles seadusandlus peamiselt töömaterjali hulka, kvaliteeti, vähemal määral ka tööliste ja ettevõtjate suhteid (palgaolud). Muidugi ei saanud tööorganisatsioonid tolal enam areneda. Sotsiaalseid küsimusi aga ei puudutanud Inglismaa seadusandlus, kuna sellal ei olnud veel nii terav võistlus tööliste ja ettevõtjatega kui praegusel ajastul. Inimesed olid sellal ka palju vähemnõudlikumad, võrreldes tänapäevaga.

Lõuenditööstus Euroopas arenes peamiselt Ülem-Saksa linnades. Peatähtsus läks Sileesiasse, kus ta esines kodukäsitöö näol. Veel toodeti lõuendit Shottis, Rheinimaadel, Edela-Saksas j.t. 17-18.saj. esines ka Eestis lõuendi väljavedu, kuid seda saadi peamiselt Venest. 18.saj. veeti Tallinna kaudu välja juba Vene purjeriie, mida oli toodetud kodukäsitöö poolt.

Mis puutub nüüd puuvilla tekstiili, siis polnud see 16-17.saj. veel arenenud. Ta tarvitas odavat toormaterjali. Ühte puuvilla sorti nn. pargiriie valmistati juba 13-14.saj. Edela-Saksas, Ulmis j.t. Lõuna-Saksa linnades. Järgnevatil sajandeil läks ta edasi Hollandi, Elsassi, Saksi, Helveetsiasse jne. 16.saj. ilmus pargi riie ka Inglismaale, kus omas 1760.a. juba suure

tööstusliku tähtsuse peamiselt toodeti Euroopa pool-puuvillast riidet. Täispuuvillane riie toodi sisse Indiast (näit. indienne, calicoes j.t.). Need leidsid suurt poolehoidu, tänu oma odavusele, värvide ehtsusele ja mustrite ilule. Riideis peitus nimelt lõunamaise eksootika värvikirevus. Neist valmistati peamiselt naiste rõivaid, kardinaid, mööbliriiet, tapeete jne. Muidugi muutusid nüüd elamud palju elurõõmsamaks. Sellised mustrid levisid varsti ka Euroopa tekstiiltööstusharudesse. Töölised suhtusid neisse uuen- dustesse alul vaenulikult ja umbusklikult. 1686.a. keelati Prantsusmaal, Inglismaal, Preisil ja Itaalias nende riiete sissevedu, kuid need keelud ei kehtinud kaua. Puuvilla tekstiili arengule mõjusid kaasa ka hugenotid, kes tulid Prantsusmaalt Inglismaale, Saksamaale, Austriasse j.t.

Peeglitööstus, mis praegu on kujunenud laialdasemaks tööstusharuks, kuna peegel on massiprodukt, oli keskajal arenenud ainult Veneetsias. Kuna teistel maadel polnud teada peeglitööstuse saladused, siis katsus Veneetsia alal hoida enese monopolistlikku tööndusharu, keelates peeglitööstuse töö- listele väljarändamise. Muidugi oli see tööstusharu Veneetsiale väga tulu- toov. Aga 17.saj., mil Prantsusmaa oli arenemas tugevaks tööstusriigiks, püüdis selleaegne majandusminister Colbert tungida peeglitööstuse sala- dustesse. Mõni tööline suutis põgeneda Veneetsiast Prantsusmaale, kus neile siis anti suuri privileege ja muretseti kerge elu. Colbert keelas nüüd Veneetsia peeglite sisseveo, püüdes sealjuures arendada ja täiendada Prant- susmaa peeglitööstust. 17.saj. valmistati seal juba suuri, lõuselikke peegleid, mida me praegugi võime imetleda Versailles j.t. varades kunin- galossides. Muidugi Prantsusmaal arenes peeglitööstuse tehnika veel kauge- male kui Veneetsias. Ka siin püüti takistada enese peeglitegemise tehnika avalikuks saamist, kuid see ebaõnnestus. 17.saj. lõpu poole tunti juba Sak- sas, Austrias j.t. maades peeglitegemise saladusi. 18.saj. jõudis peegli- tööstus ka Tallinna.

Mainimata ei tohi jätta metallitööstust, mis varem asus Kölnis, Nürn- bergis ja Itaalias. Kölni juures arenes kuulus tööstus Solingen, mis kuni tänini omab enese tähtsuse kui relva- ja muude metallproduktidetööstus. Inglismaal arenesid sellal peamiselt kaks metallitööstuse keskust: Shef- field ja Birmingham, viimases omas erilise tähtsuse relvatööstus.

19.saj. arenesid nii tekstiil- kui ka metallitööstused suure kiirusega ja saavutasid maailmaturul väga tugeva seisukoha võrreldes 16.saj. oleva turuga.

Kaubanduse areng.

Euroopa majanduslikule arengule kujunesid tähtsateks 15-16.saj. Nimelt püüti sellal purustada kiriku kõidikud ja vallutada võimalikult palju ruu- mi. Sellel maadeavastamise perioodil leiti teid Indiasse, Ameerikasse jne. Muidugi tihenesid sellega ka kaubanduslikud sidemed üksikate maade ja terve Euroopa vahel. Rahvastiku arv kasvas, paranesid tööstuslikud olud (turu laienemine) ja arenes sisekaubandus. Kõige enam kasu sai alul Por- tugaalia. Ta sarnanes vanale Föniikiale, kuna ei omanud kaubateid maal, vaid merel. Terve maa kujundas rannik-maad. Kuna jõed olid võrdlemisi väikesed ja laevanduseks ebakohased, siis arendati kaubandust ja laevandust mere kaudu. Portugaalased olid tüübilised lõunamaalased, täis temperamenti ja ettevõtlikkust. Kuna nad olid karastatud võitlustes muhameedlastega, siis olid nad ka julged meresõitjad, kes sooritasid pikki reise. Laevandust ja merisõitu püüdis arendada iseäranis troonipärija, nii näit. võeti kuningas Alfonsi ajal ette ekspeditsioone, mis uurisid tundmata maaalu. Partolo- mense ajal jõuti 1486.a. Aafrika idarannikule ja hiljem ümber Aafrika sõi- tes 1498.a. saabuti Kalkuttasse. Muidugi tekkisid kokkupõrked ja võitlused araablasega, kes senini olid Euroopat varustanud India produktidega ja vürtsidega. Portugaalased soodustasid kaubandust Ateen, Levante ja Ma- lakka vahel. Vahepeal alustas Portugaalia metsiku India vallutamist. Oku- peeriti Goa, Mollukka ja Malakka, sõlmiti varsti ka rida lepinguid India vürstidega. Kalkutta vürst astus samuti portugaalastega lähemasse side- misse, võimaldas neile ehitada kindlustatud forte jne. Varsti tõrjuti araablased India kaubandusest eemale ja võeti neilt ära senini olnud va- hendaja osa. Portugaalia pealinn Lissabon omas varsti suure tähtsuse ja sai kaubanduslikuks keskuseks. Tähtsamaid selleaegseid vürtse oli pipar, mille hinnavahe sageli oli Kalkutta ja Lissaboni vahel kuni 12-nekordne. Muidugi andis siispiipraga kaubitsemine suurt kasu. Kuid Portugal ei suutnud kaua püsida esikohal, kuna Lissaboni tagamaa oli väike. Varsti tekkisid suuremad ja tugevamad riigid ja rahvad, kes omasid avaramaid tagamaid ja sellega ühtlasi suuremaid produktsioon-alasid. Ehkki portugallased olid võrdlemisi töökad, siiski ei omanud nad sellist kainust ja realsust, mis vajalikuks osutub kaupmeestele, nii näit. pole suuremad kaupmehed - ingla- sed ja hollandlased - oma iseloomult niisugused tundeinimesed nagu por- tugaallased.

Suurriikidest kõige esimesena paistis silma Hispaania. Ta maa oli kõrg- tasandik, laiade järskude mägedega. Vaatamata sellele, et ta asus pool-

saarel, oli ta kliima kontinentaalne. Jõesid olid võrdlemisi lühikesed ja vähe laevatavad. Kuna Hispaanial olid vähesed head sadamad, siis oli rannikuliikumine võrdlemisi suurel määral raskendatud, pealegi mil ei omanud tormidest varjatud lahti. Pealegi mõjusid takistavalt kaubandusele suured kaugused ja paljud asustamata maad. Elanikud olid tüübilised lõunamaalased: elavad ja viisakad, aga sealjuures tööpõlgajad. Alul oli Hispaania põllumajanduslik maa, kus kasvatati ka siidiusse ja mooruspuid, aga hiljem arenes siin tugevasti lambakasvatus, millised olid kuulsad ka väljaspool Pürenei poolsaart. Kastiliias toodetud vill juba saadeti Flandriasse ja varsti nõnda suurel arvul, et 19. saj. pidi juba inglased arvestama nendega. Kuid pearõhk pandi Hispaanias merele. Iseäranis hakkas meresõit arenema peale genovlase Christoph Kolumbuse Ameerika avastamist. Tema oli teenistuses Hispaania kuninga juures. Kuna sellal usuti leitud olevat Eldoraado, s.o. kullamaa, siis tekkis siin suur tung väljarändamiseks. Kolumbuse alla koondusid paljud avantüristid ja nad vallutasid Ameerikas ühe ala teise järgi Hispaania kuningale. Kuna tollal sooritati selliseid kaugeid retki, siis arenes muidugi Hispaania laevandus. Iseäranis suureks ja tugevaks muutus Kastiliia laevastik, mida loeti sellal suurimaks ja vägevamaks Euroopas. Sadamatest sai kõige tähtsamaks Sevilla, mis iseäranis edendas merisõitu, kuid siin toimus ka jõekaubandus. Jõgede kaudu saadeti nimelt välismaade produktid sisemaale. Alul omas Sevilla terve Hispaania kohta laokoha õiguse, muidugi olid siis teised linnad võrdlemisi väikese tähtsusega, kuna nende kaubad tulid läbi Sevilla. Ameerikas suurte maadade vallutamisele hakkas Hispaania ajama koloniaal-majanduslikku politikat. Kolooniad pidid oma kaupu ja toormaterjaliseid saatma ainult Hispaaniasse, kuna valmisproduktid saadeti asumaadele. Kuskilt mujalt ei tohtinud need kaupu osta. Kuna nüüd kaubandus tugevasti elavnes, siis tekkis 16. saj. Sevilla kõrvale veel II sadam Cadiz. Asumaadele rännanud hidalgod ja teised aadlikud rõõvisid enestele suuri varandusi. Peale selle asutati veel Ameerikas paljud väärismetalli kaevandused. Muidugi saadeti asumaal olev kuld ja hõbe peamiselt metropoli - Hispaaniasse. Siit valgusid väärismetallid ka teistesse Euroopa osadesse. Muidugi ei jätnud see majanduselus mõju avaldamata. Hakkas arenema kaubandus, põllumajandus, tekkisid suuremad rahaühikud ja raharingvool tihenes, samuti arenes ka tööstus jne. Nagu juba eelpool nägime, arenes sellal kõige rohkem Madalmaade tööstus ja põllumajandus. Rõõbiti Ameerika kulla ja hõbeda juurdevooluga arenes ka maailma-jagudevaheline kaubandus. Samuti muutus Euroopa sisekaubandus palju intensiivsemaks. Ka Hispaanias pandi rõhku kaubanduse ja tootmise arengule. Iseäranis tähtsaks kujunes veinitööstus, mis arenes Jerezist Malagani. Veini tarvitati nimelt väga ohtralt Ameerikas, kuna sinna rännanud aferistid elasid kerget ja priiskavat elu. Peale veinitööstuse arenes Ferdinand Katoliiklase ja kuninganna Elisabethi ajal veel siiditööstus ja üldse tekstiil, nagu ka lev j.t. 1550.a. saavutas Hispaania oma vägevuse haripunkti. Peasjalikult olid tema vägevuse alussammasteks Meksiko ja Peruu väärismetallid - kuld ja hõbe, kuid osaliselt aitasid selleks kaasa ka muud asjaolud. Peale Hispaania ja Portugaalia ühinemist oli Hispaania tõeline ilmariik, kuid juba siis omas ta eneses lagunemisiidusi. Hispaania vägevuse uuristas kuningate võhiklik politika. Ususõdade tõttu oli arenenud usk kuni absurdsuseni, see tõstis esile ainult hidalgo (sangari). Hispaanlaste eesmärgiks ja ideaaliks kujuneski hidalgo, kes armastas sõdida ja teha kangelastegusid, kuid kes põlgas tööd. Muidugi selline romantiline rüütliaeg oli väga omapärane, kuid kaubanduse ja tööstuse arengule ta mõjus halvavalt. Nagu mainitud, polnud hispaanlased meresõitjad, nad olid rohkem põllumehed, kuid sellegi ala peal nad muutusid hooletuteks, kuna omasid jõukuse Peruu kulla ja hõbeda näol. Varsti tuli glüde sunnil - kuna emamaa ja kolooniad vajasiid produkte - võtta igasugu fabrikaate teistelt maadelt. Raha voolas sellega ka igale poole laiali, nagu Hollandisse, Prantsusmaale jne. Iga aasta saatsid teised riigid üle 500 laeva Hispaaniasse, mis tolle aja kohta oli päris suur. Nii siis peapõhjuseks osutus Hispaania maailmariigi langusele kuningate ebaproduktiivne politika, kangelaskultus ja Ameerika rikkus. Paljudki kaasaegsed said aru nendest puudustest ja katsusid juhtida ka teiste tähelepanu sellele, nii näit. Cervantes naeruvääristas rüütlite romantikat enese teoses, "Don Quijote". Kuningatest omas kõige lühinägelikuma politika Filipp II, kes sõdis mauridega ja sundis lahkuma selle tööka rahva, kellel baseeruskki peamiselt tolleaegne Hispaania kaubandus ja tööstus. Mauride väljaajamist Hispaaniast võiks võrrelda hugenottidega Prantsusmaal. Mõlemad rahvad olid töökad ja mõlemate lahkumisel said vastavad riigid suurt majanduslikku kahju. Veel takistas Filipp II kaubanduslikku läbikäimist, kuna pani kehtima kõrged sisse- ja väljaveotollid. Suuri kulusid nõudis Hispaania riigilt aga maavägi, kuna olles seotud Euroopa suurpolitikaga, pidi ta omama vastavad sõjaväed. Aga Hispaanial ei olnud võimalik korraga hoolitseda suure maaväe eest ja samal ajal arendada ka laevastikku, seepärast vähenes laevanduse võim merel. Siin talitas Hispaania jällegi valesti, kuna omades Ameerikas suuri kolooniaid, vajas ta tungivalt suurt ja tugevat

sõjalaevastikku. Peale Hispaania asumade hävitamist 1588. a. inglaste poolt, libises tema seisukoht lõplikult maailmakaubandus ja majanduspoliitise arengu esirinnast rohkem tahaplaanile.

Nüüd saavutasid maailmamerele valitseva seisukoha Inglismaa ja Hollandi. Nagu juba eelpoolsest nägime, oli keskaegne Inglismaa vähearenenud. Peaasjalikult leidis seal aset naturaalamajapidamine. Alles 14-15. saj. hakkas arenema kalevitööstus. Kalevile turustamisevõimaluste otsimisel ei olnud esialgu inglased huvitatud Lõunast ega Läänest, vaid nende pilk oli suunatud vanadele Hansa maadele - Itta ja Kagusse. Juba 14. saj. omas ta sidemeid Ida-Baltikumiga. Esimene punkt, kuhu inglased tulid, oli Danzig. Selle kaudu said inglased astuda ühendussse laialdaste Leedu ja Poola aladega. Kuid inglased soovisid ka sisse tungida Baltikumi selleks, et võiks osa võtta tulutoovast kaubandusest Vene alaga. Nad tahtsid rikastada Hansa-Vene kaubandust oma kalevi ja inglissima toodanguga. Kuid 15. saj. olid inglaste kaubanduse vastu Venes iseäranis liivimaa linnad. Kuna Liivi linnadel oli tugev seisukoht Baltikumis, siis ei õnnestanud Inglismaa kaubanduslik läbimurre, sest etteveeretatud takistused moodustasid tema jaoks liig tugeva müüri. Alles 1558. a. peale Narva langemist venelastele, õnnestus Inglismaal otseühenduse loomine Venega, kuid see kestis võrdlemisi lühikest aega, sest peale 1581. a. pidid inglased leppima rootslaste vahetalitusega, kes olid vallutanud Narva. Juba varem - 1553. a. - oldi peetud otsest sidet Idaga Valge mere kaudu, kuid alul oli see kaubanduslik tee liig hädasohklik ja riskantne, alles hiljem laevanduse arenguga ja kogemuste suurenemisega vähenes selle meretee riisiko. Sealt kaudu minnes kaubeldi peamiselt Arhangelskiga. Veel olid inglased huvitatud Hamburgist, mille läbi nad varustasid teisi maid, iseäranis Idas ja Kagus, enese kalevi ja teiste tekstiilsaadustega. Veel võiks mainida, et Inglismaa laevandus ei olnud tollal nii tugev kui Hollandil, alles 17-18. saj. saavutasid inglased merel esikoha.

Vahemere kaubandus.

Maade avastamine ei jätnud mõju avaldamata ka Vahemere kaubandusele. Kui 1450. aasta paiku valitses Veneetsia Ida ja Lääne vahelist kaubandust, siis nüüd nihkus see kaubanduslik keskpunkt rohkem Läände. Veneetsia ja teiste Põhja-Itaalia linnade kaubanduslik tähtsus ei langenud mitte ainult maade avastamise tõttu, vaid siin mängis tähtsat osa ka türklaste edasitung Lääne suunas. 1453. a. langes türklaste kätte Konstantinoopol ja varsti peale seda vallutasid nad Süüria ja Aleksandria. Türklased kukutasid Egiptuses oleva Mamelukkide valitsuse. Nende suur edu lõi aga Veneetsia kaubandusele raske hoobi. Maailma kaubanduses olid kujunenud tähtsateks: India, Süüria, Levante, Konstantinoopol, Aleksandria ja Vahemeri, kuid nüüd katkestasid türklased kaubanduslikud sidemed Levantega ja Indiaga. Vahemere kaubandusele veel raskema hoobi andis araablaste võimu murdamine portugaallaste läbi. Alul olid Vahemereäärsed kaubanduslikud linnad ikkagi suutnud alal hoida lähedase Idaga kaubanduslikke sidemeid, kuid Portugaalia võimu kasvamisega ei tulnud kallihinnalised kaubad enam Levanti kaudu, vaid neid toodi otseselt Euroopasse portugaallaste vahetalitusel. Hinnalisemaks kaubaks kujunes pipar, kuna teda tarvitati sellal ohtralt söögi ja joogi juurde. Kuna portugaallased pääsesid otseselt pipra juurde, siis muidugi muutus see odavamaks, sest meretee oli vähem kulukas kui maatee. Vahemeri kaotas oma endise tähtsuse ja ta muutus sisemereks. See nähe on kergesti seletatav, kui me lähemalt vaatleme kaubanduslikku arengut. Vanemal ajal ja keskaja alul oli tähtsam keskus Konstantinoopol, hiljem muutus tähtsaks Veneetsia ja juba uuemal ajal nihkus kaubanduslik raskuspunkt Vissaboni ja Seville. Sellest näeme, et kaubandusliku arengu joon siirdus ikka rohkem ja rohkem Läände seda enam, mida paremale järjele tõusis laevandus ja mida rohkem leiti uusi veeteid. Uute teede tarvituselevõttuga pidi paratamatult Vahemeri kaotama oma endise tähtsuse ja eksisteerima ainult sisemerena. Genova tähtsus langes. Livorno arenes jõudsamalt ja saavutas varsti suurema tähtsuse kui Genova. Samuti mõjus Genova kaubanduslikkudele sidemetele halvasti Barceloona (üks tolleaegsetest Hispaania riikidest) areng. Põhja-Itaalia linnade tähtsuse langusega kaotasid tähtsuse ka endised Alpi teed. Muidugi see avaldas ka nende teedega seoses olevatele linnadele mõju. Nii vähenes Konstantzi, Nürnbergi (tähtsam Lõuna-Saksa linn) ja Augsburgi (suurkapitali arenemine algas selles linnas) j. t. tähtsus. Veneetsia mõju kaubandusel vähendasid sõjad Saksa keiser Maximilianiga, samuti ka Karl V (Prantsuse) ja Franz I (Saksa) vahelised riid ja sõjad.

Kuid sellepeale vaatamata ei tähendanud maade avastamine, türklaste edasitung, kauakestvad sõjad jne. veel Veneetsia täielist langust. Ta mängis ikkagi veel Euroopa kaubanduselus suurt osa. Ehkki võrtsidest koosnev kaubandus oli tugevasti langenud, siiski näitasid mõned teised tööstusharud koguni tõusu tendentsi (näit. peeglitööstus). Veneetsia oli kõrgkultuurilise maa keskuseks, sinna rändasid paljud reisiekspeditsioonid, samuti pöördusid siia ka kaupmehed, kuna vajasid Itaalia tööstus- ja loodussaadusi. Nii omas Saksa kaubakontor Veneetsias endise tähtsuse, kuna sellal oli

sakslaste seas levinenud nautimiskultus ja luksuse tagaajamine, milliste rahuldamiseks suadigi Veneetsiast igasugu saadusi, nagu puuvili, siid, kuld- ja hõbeasjad, peeglid jne.

Kesk-Euroopa kaubandus.

Veneetsia ja Genova kaubandusliku osatähtsuse langemisega liikus maailmakaubanduse tähtsam liiklemisjoon Läände. Paljude Saksamaa linnade tähtsus langes. Rheini jõe liin omas küll endise tähtsuse, kuid Saksamaa kaubanduse külgliin kuivas kokku, nimelt oli juba Konstantinoopoli tahaplaanile jäämisega vähenenud Doonau linnade (Ulm, Regensburg, Passau, Viin jt.) tähtsus; Konstantinoopoli langemisega türklastele kaotasid need aga ka ülejäänud tähtsuse. Ainult Viin säilitas veel enese tähtsuse, ta vallutas koguni terve kaubavahetuse Doonau liinil.

Ülem-Saksa kaupmehed aga kohanesid muutunud oludele palju kiiremini kui Alam-Saksa (Hansa) kauplajad. Nad hakkasid liiklema Lissabonis ja Seville; asutasid sinna eneste kaubakontorid ja fakteoriaid. Ehkki Saksa riik sellal ei saanud toetada Ülem-Saksa kaupmehi, siiski saavutasid nad tänu enese energiale võrdlemisi suuri privileege, nii näit. võisid Velserid ja Fugeriid käia Ameerikas ja teistes Hispaania-Portugalia kolooniates ja tagamaades. Nendeks võrdlemisi suurejoonelisteks ärioperatsioonideks omasid nad küllaldase kapitali. Liigeldes ja pidades tihedat kaubanduslikku läbikäimist Lissaboni ja Seville, kasutasid Ülem-Saksa kaupmehed järgmisi teid: 1) Kõige rohkem kasutati teed üle Genova, Marseille ja Barcelona; teine tee viis läbi Burgundia Rhone orgu, sealt Lõuna-Prantsusmaa viljakandvamasse ossa - Lyoni orgu. Tema kaubandus oli arenenud peamiselt kuningate suurte soodustuste ja toetuste abil. Samal ajal kui uued teed vähendasid Genti kaubanduslikku tähtsust, tõusis Lyoni tähtsus enese hea seisukoha tõttu Rhone jõe piirkonnas, nimelt mõjusid temale arendavalt Lõuna-Prantsusmaa veeteed ja Champagne messid. Samuti tõstis tema kaubanduslikku tähtsust rahvusvaheline börs, kuna Lyonis kauplesid nii itaallased, kui ka sakslased, prantslased, hispaanlased j.t. Nürnbergi kaupmehed asutasid siia fakteoria.

Peale Champagne messide langust tõusis Brügge tähtsus kaubanduslikus maailmas: ta oli juba üks suuremaid kaubanduslikke keskuseid keskajal. Alles Antverpeni arenemisega vähenes Brügge tähtsus (Antwerpen asus Shelle jõel). Antverpeni kaubanduses puutume kokku huvitava nähtega: nimelt oli seaolev suurkaubandus peamiselt võõraste kaupmeeste käes. Belglased andsid võõrastele oma korterid, oma keldrid j.t. panipaigad kasutada. Peamiselt kauplesid siin Lõuna-Saksamaa linnad, kes tõid siia oma filiaalid ja kapitali. Antwerpen muutus varsti suuremaks rahandus-keskuseks kui Lyon. Itaalia pankiirid ja Saksamaa kaupmehed saatsid peamiselt Antverpeni kaudu oma kapitali alla mahutatud kaubad teistesse maadesse. Tollal ulatas tema aastane läbikäik 40 miljoni kuldtukatile.

Ülem-Saksamaa suuremad ja rikkamad kaupmehed Fugeriid ja Velserid investeerisid enese kapitali tollal mäetööstusesse, nii näit. olid Fugeriid palju raha paigutanud Sileesia, Ungari, Inglismaa, Hispaania j.t. maade hõbedas ja kulla kaevandustesse. Keskaegne Saksa kaubandus oli kadunud, kuna kesk-aegseid kaubateid ei kasutatud, vaid selle asemel leidsid tarvitamist uued teed, mis kulgesid üle Lissaboni, Seville ja Cadizi. Maaliiklemise asemel arenes peamiselt meriliiklemine. Kuna kaubanduslik keskpunkt osus Läänes, siis said Vahemere asemel tähtsaks La Manche, Atlandi ookean, Põhjameri j.t. Muidugi, kuna Antwerpen omas nii maas kui ka mereteid, võlgnes ta enese tähtsuse eest peamiselt tänu oma soodsale seisukohale. Kuid temagi tähtsus vähenes tunduvalt Filipp II võitluse ajal Madalmaadega. Belgia ei saavutanud iseseisvust ehkki Hollandi selle saavutas. Rheini liiklemise raioonis häabus Baseli ja Strassburgi vaheline kaubandus, kuna sealt kaudu saadi vähe kaupu. Veel näeme, et uute kaubanduskeskuste tekkimisel hakati Rheinil liiklema rohkem Põhja poole kui Lõunasse. Kuna Ülem-Saksa linnad said paljud laod Portugalias, Hispaanias ja teistes kohtades, siis lokaliseerus nende tähtsus Kesk-Saksa jaoks peamiselt Frankfurti. Iseäranis tähtsateks said Frankfurdi messid. Sellal omasid veel võrdlemisi suure kuulsuse ka Leipzigi messid, millede tähtsus baseerus peamiselt Lääne- ja Kesk-Saksamaale. Siia koondus peamiselt sarnane kaup nagu seda nägime Hansa kaubanduses. Ka mitmed teised Saksa linnad omasid tollal tähtsuse, nii nagu Halle, Braunschweig, Magdeburg, Breslau j.t. Kuid Hispaania ja Portugalia kaubandusliku tähtsuse langemisega tuli Saksamaal samuti uus langusperiood.

Võitlus kaubanduse pärast.

17-18. saj. puutume juba kokku tugevate võitlustega meririikide vahel kaubanduse pärast. Näeme, et esikoha pärast võitlesid alul Inglismaa ja Hollandi, hiljem juba Inglismaa ja Prantsusmaa. Peale Hispaania tähtsuse langemist omandas esikoha Hollandi. Kuid peab ütlema, et 17. saj. oli ka Prantsusmaa väga tugev meririik. Eriti arendas laevandust Richelieu, kelle hoole abil Prantsusmaa omandas suured kolooniad, tugeva laevastiku ja ülemere asuva kaubanduse. Kuid iseäranis Louis XIV ajal hakati ka rõhku panema maaväele

kuna suuremalt jaolt oli Prantsusmaa seotud mandriga. Regulaarse maaväe korrashoid ja pidamine nõudis juba niisuguri kulusid, et laevanduse arendamine jäi tahaplaanile. Inglismaa aga oli täielik meririik ja 17-18.saj. pühendas ta enese peamise tähelepanu laevanduse arendamiseks. Ta hakkas saavutamagi esikohta merenduses, ta kardetavam võistleja Hollandi kaotas talle 18.saj. Peale Hollandi lüüasaamist tõstis Inglismaa veelgi enese laevastiku arvu. Ka omastasid inglased merel täieliku üleoleku kolooniates prantslaste suhtes 18.saj. teisel poolel. Tema kaupmehed saavutasid nagu mingisuguse monopoliseeritud seisukoha meredel tänu tugevale laevastikule. Iseäranis arenes riide tekstiil, nagu kalev, purjeriie ja puuvilla fabrikanid. Iseäranis toodetakse riideid Ida- ja Lääne-Inglismaal, vähemal määral ka Kesk-Inglismaal. Metallitööstus arenes tugeval määral Birmingham'is, samuti ka Sheffield'is. Juba 18.saj. lõpupoole ujutas Inglismaa kõik maad üle enese saadustega, peamiselt tekstiiltoodanguga ja seda tänu enese kaugelenägeliku kaubanduspoliitika abil. 1703.a. sõlmis ta väga soodsa lepingu Portugaaliaga, kusjuures tema kaubandus Portugaalias seati väga soodsale alusele. Kuna veel 17.saj. võistlesid omavahel London ja Amsterdam, siis peale Londoni panga asutamist 1693.a. hakkas Amsterdami tähtsus vähenema. Inglismaa saavutas tollest ajast peale ikka suurema ja tugevama seisukoha maailma-kaubanduses, kuna jälle London sai suuremaks rahvusvaheliseks keskuseks Amsterdamist asemel.

17.saj. oli Inglismaale kardetavam konkurent Prantsusmaa. See kujunes iseäranis tähtsaks Colberti geniaalse kaubanduspoliitika tõttu. Colbert saavutas kiige esmalt selle, et Prantsusmaa kaubabilanss, mis seni olnud passiivne, muutus aktiivseks. Veel taotles Colbert merkantelistlikke vabateid, nimelt vabastas ta toorained hoopis tollist ehk määras neile minimaalse tolli, kuna võõraste maade fabrikanite tollid olid kõrged. Need tollid ei olnud enam fiskaalse iseloomuga, vaid need olid määratud omamaa vähemarenenud tööstuse kaitseks. Veel katsus Colbert elamisstandardit muuta odavamaks, kogudes vilja magasiinidesse ja püüdes tööliste palku alla kruvida jne. Nimelt võisid töölised odavama viljahinna juures töötada ka odavama palgaga. Sellega langes aga tootmisprotsessi hind ja Prantsusmaa võis enese kaupu saata välismaade turgudele odavamini, moodustades sellega tähtsa konkurentsi. Parematele kvaliteetkaupade tootjatele määrati tema poolt ka preemiad ja anti neile võrdlemisi suuri privileege. Colbert pööras tähelepanu ka uutele tööstusharudele, nagu näit. peeglitööstus, pleki-, kalevi-, messingitööstused, kalliskivide lihvimine jne. Muidugi arendas ta ka väljavedu. 18.saj. arenes Prantsusmaal moesjade produtseerimine ja juba siis omas Pariisi mood laialdase kuulsuse ja tarvitajaskonna, nii näit. olid Saksamaa osariigid truud Prantsuse moe järelkäijad.

17-18.saj. omasid Saksamaal suure tähtsuse sadamalinnadena Bremen ja Hamburg. Peale 30-aastast sõda oli Saksamaa tähtsus tugevasti langenud, tema oli killunenud paljudesse osariikidesse. Enne sõda omas Rheini liiklemisjoon võrdlemisi suure tähtsuse, kuid peale Vestfahli rahu 1648.a. oli see liiklemine kaotanud oma tähtsuse. Peasjalikult kasutasid seda veeteed veel Hollandi kaupmehed, kes kauplesid Kölniga. Kuid leidus siiski veel mõningaid produkte, mida Saksamaa suutis välja vedada, nii näit. lõuend jne. Saksamaal oli arenenud tekstiil (villa- ja lõuenditootmine), samuti ka kunsttööd, metallitööstus jne. Kuid ajajooksul hakkas Saksamaa produktisiooni levik vähenema. Peasjalikult saatis ta oma kaupu Põhja suunas. Veel saatis ta Hollandisse, kus arenes tugevasti laevandus, mitmesugust laevaehitusele vajalikku puumaterjali. 17.saj. hakkas juba Saksamaa tööstus toormaterjali puudusel kannatama, kuna ta oli igalt poolt piiratud vaenulikkude maadega. Nii kuulus Rheini jõe alamjooks Hollandile, Pommeri, Oderi jõesuuale ja Bremeni piiskopkonna peremees oli 17.saj. Rootsi, samuti oli ka Holstein lahutatud Saksast, ta kuulus Taanile, mistõttu Saksamaa oli äralõigatud Põhjamerele. Tähtsamad sadamalinnad 17.saj. olid Bremen ja Hamburg. Kuid uute maailmajagude leiutamise ja maailmakaubanduse keskus läks Idast Läände, Põhjamerele ja Atlandi ookeanile. Tõusis Hollandi ja Inglismaa mõju, muidugi sellega kaasas käis nähe, et Saksamaa kaubanduslik tähtsus langes, samuti läks ka Läänemere tähtsus võrreldes Põhjamerega tugeval määral tagasi. Inglise võim tõusis veel peale koloniaalsõdade prantslastega, kusjuures nad jäid võitjateks. Muidugi vallutasid nad siis paljud Prantsuse asumaad. Veel vallutati asumaid hispaanlastelt, hollandlastelt j.t. Kuid kuna inglased olidanud kolooniate suhtes sama poliitika, nagu hispaanlased, siis tekkisid mitmes kohas rahulolematused. Koguni tekkis Põhja-Ameerikas Inglismaa vastu selline opositsioon, et seal asuvad väljarändajad löid lahku Inglismaast ja kuulutasid endid iseseisvaks. Kuna inglased said lüüagi Põhja-Ameerika Ühendriikide sõjaväe käest, siis loobusid nad endi õigustest sellele kolooniale. Koguni ajades oma ettevaatlikku poliitikat, saavutasid nad Ühendriikidega uuesti kaubandusliku vahekorra, mis on kestnud tänini. Inglismaa kaotus polnud tegelikult kuigi suur kui arvestada, et ta saavutas suuri maailmasid teistelt riikidelt

nagu Prantsusmaalt jne. Inglaste kaubandus ja tööstus arenes muidugi samuti suure kiirusega. Ka Prantsusmaa tööstus ja kaubandus näitas tõusutendentsi kuni 18. saj. lõpuni. Napoleoni sõdade mõjul muutusid Euroopa majanduslikud struktuurid võrdlemisi tunduvalt. Prantslased katsusid vähendada inglaste mõju, pannes kehtima kontinentaal-blokaadi (s.o. sulgeda inglaste kaubandusele Euroopa mandri). Napoleoni geinaalseks ideeks oli Prantsusmaad, eriti Pariisi, tõsta samale järjele, kui seda oli Inglismaa ühes Londoniga, tema kavatsused ei õnnestunud. Inglased, tänu oma tugevale laevastikule, hävitasid üle 1100 vastase laeva, mis selle aja kohta oli hiiglasuur hulk. Sõdade tõttu kannatas kõige raskemini Prantsusmaa, kuna inglased arendasid koguni enese võimu majanduslikul alal. Nimelt sundis kontinentaal-blokaad neid otsima uusi kaubanduslikke turge ja nad astusid siis ühendusse Lõuna-Ameerikaga jne.

Suurtööstuse ja auru ajajärk.

Uus ajajärk tööstuses tuli peale aurumasina leiutamist. Masin hakkas nüüd asendama inimkäte tööjõudu, ta osutus palju tugevamaks. Nüüd suudeti juba aurumasina kaasabil toota lõpmata palju valmis produkte võrdlemisi lühikese ajaga. Tööstuse arendamiseks osutus tähtsaks talupoegade sunnimaisuse äraaotamisest, nüüd ilmusid paljud vabanenud inimesed tehastesse ja aitasid nii kaasa tööstuse arengule. Areng oli iseäranis suur puuvilla- ja metallitööstuse aladel. Käsikäes tööstuse arenguga muutus ka kaubandus palju tugevamaks ja suuremaks. Nimelt võimaldasid aurulaevad palju kiirema ühenduse ookeanitaguste maadega. Tänu kiiremale ühendusele muutusid massilis- teks troopikamaade toit- ja luksusained, nagu kohvi, tee- kakao jne. Transportabinõude areng on suurt kasu toonud kaubanduse liiklemisele, kuna ookeanitagused maad vajasid väga palju fabrikaate. Kaubanduse arenguga ka- sas käis laevanduse areng. Esirinnas sammus siin Inglismaa, sellejärele tu- lid Saksamaa ja Prantsusmaa. Aurulaevade arenguga aga vähenesid purjelaevad; ainult püüti veel arendada kiirpurjekaid, mis olid odavamad transportabi- nõud kui aurulaevad. Muidugi veoabinõude arenguga muutus side maailmajagude vahel tugevamaks, nii näit. lähendas Suetzi kanal Inglismaale tunduvalt Indiat ja Austraaliat. Liiklemisteede eest hoolitseti ka maal, kus asutati hiiglasuured raudteed, nagu Siberi, Taga-Kaukaasia, Bagdadi, Kap-Kairo, Ameerika Pacific j.t. raudteed, mis ühendasid väga suuri maailmasid. Liik- lemisolude paranemisega suurenesid ka rahvastiku siirded.

Prantsusmaa.

Suuremate kaubandusvõimude hulgas osutas Prantsusmaa väiksemat arengut. Prantsusmaa asend kaubanduse jaoks oli väga soodus: radiaalne jõgede süsteem võimaldas siseturgudele soodsa laevauhenduse. Samuti mõjus soodustavalt Suetzi kanal. Idapiiril pole ka mingeid erilisi tõkkeid maaliiklemise suhtes. Veel omas Prantsusmaa Põhja-Afrikas arenemisvõimelise koloonia. Rahvas suu- tis püsida parematel maailmaturgudel mõnede kaubandusharudega, nagu moe ja galatööri-kaubad jne. Siiski Prantsusmaa kaubandusliiklemise tõus pol- nud suur, nii moodustas tema kaubandus 1913.a. kõigest 9,2% tervest maa- ilma kaubandusest. Selle nähte põhjuseks oli vale tööstuste süstemeerimine ja kivisöe tagavarade nappus, mistõttu masinate areng ja rohkus oli rasken- datud olukorras. Ka Prantsuse majanduspolitiika polnud soodus kaubanduse arengule, kuna sellal püüti takistada kõrgete kaitsetollidega võõraste toitainete ja fabrikaatide sissevedu. Niisiis püüdis Prantsusmaa peamiselt läbi ajada enese saadustega. Sisemaa tarvingud vähenesid: sisseveetavast kaubast moodustasid enamuse elamistarbeained ja toorained tööstusele. Prantsusmaa tähtsamaks sadamaks sai Le Havre, kust kaudu tuli sisse puu- vill ja lambavill, mis läks Normandia ja Flandria tööstuste jaoks. Need töötati peamiselt ümber Lille'is, Rouen'is, St. Quertines j.t. Ka Inglise, Belgia ja Saksa kivisütt toodi Le Havre sadama kaudu sisse. Teiseks täht- samaks sadamalinnaks oli Marseille, kust kaudu tuli peamiselt Vene ja Ru- meenia vili ja jahu sisemaale. Veel võrdlemisi tähtis sisseveo aine oli kopra lõhnaõlide tööstuses. Prantsusmaa väljaveos seisid esikohal Bordeaux veinid, viinad, liköörid, rosinad jne. Samuti moodustasid tähtsa osa väl- javeost St. Etienne'i ja Lyoni siidi- ja moetööstuse saadused. Kuna Prant- susmaa laevandus oli vähearenenud, siis kasutati väljaveoks peamiselt vä- lismaa laevu.

Inglismaa ja tema asumaad.

Inglismaa hoidis oma käes 19. saj. hegemoonia maailmakaubanduses, tänu enese masin-suurkäitistele, olles selle arenguga umbes 2 inimiga mandrist ees. Tööstus arenes sellal väga tugevasti, moodustades Inglise võimu täht- sama alussamba. Puuvillatööstus võistles edukalt mandri tööstusega, saavu- tades varsti tema üle hiilgava võidu. Hiljuti leiutatud aurumasin muutis suurel hulgal puuvilla ümber, mis oli toodud Nev-Orleansist, Bombayist ja Aleksandriast. Lancashire, Merseri jõe sadama Liverpooli loomulik tagamaa, kujunes Manchesteri tööstuse peakeskuseks. Mõne aastakümnega arenes Man- chester esimese järgu vabrikulinnaks. Austraalia villa ümbertöötamise kes- kuseks kujunes Leeds. Ka Inglise linnase riide tööstus arenes hiigelsammu- del ja muutus kõigi mandririikide tööstustest tugevamaks.

Väga suured kivisöe tagavarad võimaldasid suuri raua-ärtsi hulki ümber-töötada metallideks. Endised tähtsamad metallikeskused Sheffield ja Birmingham muutusid veel suuremateks ja tugevamateks. Nendes linnades arenesid iseäranis vase-, terase- ja rauakaupadetööstused, mis vallutasid 19. saj. lõpul maailmaturu. Eriti soodustas Briti tööstust Inglismaa asumaade arene-mine ja ühtlasi üleminek kaitsetollidest vabakaubandusele. Kaitsetollide kaotamisega avas Inglismaa enese ja oma asumaade produktidele teiste maade turud. Seega hävitas Briti küll enese põllumajanduse, kuid vastutasuna saa-vutas ta vägevuse kui tööstuseriik. Rikkad ja suured vabrikulinnad vajasid toitaineid suurel määral, mida nad said kolooniatest, muutudes nõnda nende metropoliks. Peasjalikult toodi asumaadest liha, vilja, puuvilja j.t. toit-aineid. Suurtest kolooniatest sai Inglismaa tööstus ka palju odavat tööjõu-du. Veel püüti rakendada asumaade turundused emamaa tööstuse tootmise suu-rendamiseks. Kõigi asumaadega kokku moodustas Briti riik 30 miljoni km² ala, mis moodustas peaaegu 1/5 maailma pinnast. Sellega kannab Inglismaa õigusega maailmariigi nimetust, pealegi mil tema kolooniad asusid kõigis maailmajagudes: nagu Kanadas, Indias, Egiptuses, Austraalias jne. Muidugi saadi nendelt aladelt mitmekesiseid fauna ja floora tooteid. Nii näit. andis Egiptus peamiselt puuvilla, õlikooke jne., Kanadast saadi kalu, vilja ja puid. Lõuna-Afrika tootis lambavilla, nahku, jaenalinnu sulgi, teemante, igasugu metalle jne. Austraalia - puuvilla, lambavilla, liha, nahku ja vil-ja. India saatis Britisse puuvilla, riisi, vürtse, drooge, pärle jne. Et korralikult pidada ühendust nende kaugete asumaadega, selleks arendati laevandust. Inglismaa oli tõusnud juba 18. saj. maailma vägevamate mere-riikide hulka, 19. saj. saavutas ta aga meredel esikoha. Et enese võimu veel-gi kindlustada, selleks okupeeris ta terve rea tähtsaid kaubanduslinnu ja kindlustus tugipunkte. Inglise kaubandus arenes laevanduse ja tööstusega paralleelselt, iseäranis intensiivne areng oli enne maailmasõda. Kujuka näite Briti arengust annavad järgmised statistilised andmed; näit. kasvas Inglismaa elanikkond 1904-1913. a. vahemikul 15 % võrra, väljavedu suurenes 37,2 % võrra, kuna sissevedu oli 1904. a. 9,8 milj., 1913. a. 13,45 milj. Kaubanduse areng oli samuti väga silmatorkav, nii oli ta 1908. a. 21 milj.; 1913. a. - 28,6 milj.

Mis puutus liiklemisvahenditesse, siis seisid teised rahvad inglastest silmapaistvalt taga, nii näit. oli Inglismaa laevastik umbes 4 korda tuge-vam Saksast. 1914. a. moodustas Briti laevastik umbes 47 % maailmalaevasti-kust. Inglismaa kaubalaevastik sidus terve maailma; ingliskeel kujunes üht-lasi maailma kaubanduslikuks keeleks. Inglise ajakirjandus ja kapital suu-tis hoida terve kaubanduse Briti teenistuses. Kuid 20. saj. alul mõningad kaubanduslikud muudatused sundisid Briti valitsust teatavale järelandmis-tele. Juba see ähvardas Inglismaad, et mõni meretagune maa, nagu Jaapan, In-dia, Egiptus j.t., mis senini olid andnud omad toorained inglastele, saat-sid nad nüüd Saksa, Hollandi ja Belgia turgudele.

20. saj. muutusid Põhjamereäärsed sadamad maailma liiklemisliinide täht-samateks punktideks. Siiski jäi London ikkagi veel esimeseks maailma mere-kaubanduses, ta oli samuti ka esirinnas enese tööstuse poolest. Tema kõrval aga püüdsid arendada oma toodangut juba mitmed mandririigid, sellega loo-tes vähendada senist suurt ingliskaupade tarvingut. Veel hakkasid Euroopa mandri rahvad Briti vahendust transportkaubanduses eemale tõrjuma. Nimelt varustas peasjalikult ainult London umbes 30 aastat tagasi tervet Eu-roopat ookeanitaguste kaupadega. Kuid juba tekkisid Inglismaa kõrvale veel terve rida teisi tööstusmaid. Hiigla kiirelt arenes moodne tehnika iseära-nis Saksamaal ja Ühendriikides. Iseäranis hädaohtlikuks konkurendiks muutus Inglismaale Saksamaa ja tihti just tähtsamates Briti väljaveoartiklites. Saksa kaubanduse hiigla tõusu näitavad järgnevad statistilised andmed, ni-melt oli 1900. a. Inglise ja Saksa kaubanduse suhe kui 18 : 11, kuid 1914. a. on see suhe juba 27 : 22. Samuti mõjusid halvasti inglaste huvidele Saksamaa võrdlemisi tugev laevastik.

Põhja-Ameerika Ühendriigid.

19. saj. oli Ühendriikides juba suur tõus majanduselus, osaliselt mõjusid selleks kaasa paljud kolonistid Euroopast (Bremenist j.t.). Veeteedega ja hoolikalt väljaehitatud teedevõrguga võeti ikka enam ja enam alasid kasu-tamisele, milletõttu Ühendriikide majanduslik struktuur muutus üha tugeva-maks ja suuremaks. Arenesid põllutöö ühes istandustega, karjakasvatamine, mineraalvarade tootmine, mitmesugused tööstusharud jne. Ka laienes tema kaubandus väga tugevasti, muutudes varsti Euroopale kardetavaks. Ameerika arengu põhjuseks oli asjaolu, et tema pind andis talle kõike vajalikke toit ja nautimis-produkte. Ühendriigid saavutasid antarkia (enese rahulda-mise). Kõige alul arenes põllumajandus imeks panemisväärsel võimsuseni, sealt saadi leivavilja, maisi, liha, pekki jne. Maailmas osutus Ameerika tugeva-maks paljude väljaveoartiklite suhtes; nii veeti Ühendriikidest välja kõige rohkem linnaseid, siis veel värsket ja kuivatatud puuvilja (Kaliforniast). Ka andis põllumajandus väga palju karjandussaaduseid. Kõige rohkem oli kar-jandus arenenud Ohios ja Missisipi piirkonnas, kus keskused tekkisid Cin-

cinatis ja St.Louisis. Ühendriikides toodeti veel hiiglahulgal puuvilla, nagu Texas'es, Georgias j.t. kohtades. Kuna toodang ulatas üldse $\frac{2}{3}$ tervest maailma tarvingust, siis saavutas Ameerika puuvilla suhtes monopoli-lise seisukoha: ta võis dikteerida hindu jne. Ainult Euroopasse saadeti puuvilla enam kui 1000 milj. eest. Veeteede odavuse tõttu muutus Ameerika Unioon kardetavaks konkurendiks Venele petrooleumi tootmise alal. Samuti omasid Ühendriigid maailma vasetoodangust üle $\frac{1}{2}$ enese käes. Muidugi siis sõltusid elektri-, laeva- ja masinatetööstused Ameerika vasest. Lisaks eelpoolmainitud maapõue varadele olid Unioonis veel Kalifornias, Nevaadas, Aljaskas j.t. kohtades suured kulla- ja hõbedakaevandused. Veel ei tohi mainimata jätta võrdlemisi suuri tubakatööstusi Baltimoore piirkonnas.

Kui Ameerika vajas 19.saj. veel Euroopast paljuid tööstusesaaduseid, milledest Inglis ja Saksa tekstiil- ja metallitööstuse produktid, Prantsuse siidi ja luksusartikleid, Saksamaa portselaan, mänguasjade ja keemia tööstus-saadused moodustasid sisseveo peaosa, siis 20.saj. on märgata tendentsi vähendada sissevedu. Tugevate kapitalistide mõjul pandi maksma kõrged kaitse-tollid, mis moodustasid tihti kuni 50% sisseveetava kauba väärtusest. See nähe aga arendas omamaa tööstust. Arenesid välja puuvilla ja jalanõudetöös-tused. Sellejärele kella, paberi, klaasi jne. käitised. Iseäranis tugevaks muutusid ka raua- ja terasetööstused, kus valmistati igasugu raudteematerja-li, masinaid, traktore, tööriistu jne. Varsti võisid uued Ameerika tööstus-saadused võistelda edukalt maailmaturul oma palju vanemate rivaalidega, koguni vallutasid nad mitmed kaubanduslikud monopolid. Majandusliku edu põhjuseks oli suur raudteede areng, mille tõttu laienesid kasustusala, nagu näit. Meksikos, Kanadas j.t. kohtades. Veel arenes tööstussaaduste turg peale Kuuba, Porto-Rika, Havaii saarte jne. vallutamist, kuna ka need vajasid mit-mesuguseid fabrikaate. Philippiinide vallutamisega saavutasid Ühendriigid tähtsa kaubatee toetuspunkti, mis viis Kaugesse-Idasse. Panama kanali ehi-tamine hõlbustas jällegi Vaikse ookeani vallutamist. Muidugi arendasid ameeriklased tugevasti oma laevastikku, kuna pidid realiseerima oma maa to-hutud tootmisproduktid.

Saksamaa.

Peale Napoleoni langust 19.saj. hakkas uuesti arenema Saksamaa kaubandus ja tööstus. Selleks mõjusid kaasa 5 tähtsat asjaolu. 1) Inglise vabakaubandu-mis võimaldas Saksamaal turustada mõningaid enese saadusi, 2) avati Saksa-maale mitmed Prantsuse, Taani ja Hollandi kolooniad, mis saatsid temale tööstuse jaoks vajalikke tooraineid, 3) Saksamaa sisemine osariikide vaheline tolliunioon, mis võimaldas maksma panna ühtlase välistolli, 4) paljud eriti soodsad kaubalepingud ja 5) maa majandusliku struktuuri tugevnemine ja üht-lasemaks muutumine. Suurt rolli mängisid Saksamaa kaubanduselus Hamburgi ja Bremeni ettevõtted. Seal arenes suur laevaehitus 19.saj. 80-datel aastatel. Kuni selle ajani domineerisid Saksamaa kaubanduses Inglise aurikud. Nüüd aga hakkas Saksa arenema ja vabanema, tänu eelpoolmainitud linnadele, ikka enam ja enam senini valitsenud viletsatest oludest. Kuna enne olid väga tähtsad Le Havre ja Liverpool, siis nüüd muutus Kesk-Euroopa tähtsamaks punktiks Bremen. Kohv, tubak, riis j.t. tähtsad lõunamaised kaubanduslikud produktid toodi peamiselt sinna Bremeni ja Hamburgi kaudu, vabanedes sellega Inglise laevanduse vahetalitusest. Alates Saksa riigi rajamisest oli Saksa-maa kaubandus seisnud enam-vähem terve aeg kolmandal, mõnel üksikul ajajärgul ka neljandal kohal. Kõige tähtsam osa Saksa kaubanduses oli tema meriliik-lemine, mis hakkas 20.saj. alul silmapaistvalt esile kerkima. Sellal oli umbes $\frac{2}{3}$ Saksamaa väliskaubandust merikaubanduse all. Ta kauples peamiselt Hollandi, Austria-Ungari, Vene ja Itaaliaga ja Skandinaavia riikidega. Saksa-maa kaubalaevastiku arengut näitavad järgmised statistilised andmed: 1874/75 moodustas laevastik 5,2 % tervest maailma kaubalaevastikust, 1894/95 - 6,5%; 1905/06 - 9,9% ja maailmasõja lahtipuhkemisel - 10,8%. Peaasjalikult toodi Saksamaale väga palju tooraineid sisse, nii veeti 607 miljoni eest puuvilla New-Orleansist, Bombayst ja Egiptusest; 474 miljoni eest toodi lambavilla Austraaliast, Argentiinast ja Kapimaalt. Toorsiidi, mida saadi peamiselt meretee kaudu, toodi Itaaliast umbes 158 miljoni väärtuses. Venest saadi kangaid ja lina. Ka keemia- ja farmaatsiatööstus põhienes peamiselt välismaa toorainetel, nii toodi salpeetert Tšiilist, indigo Kesk-Ameerikast jne. Rauda saadi peamiselt Rootsist ja Hispaaniast, tema sissevedu kõikus umbes 227 milj. ümber. Kivisütt toodi Belgiast ja Britist. Veel vajas Saksamaa paljuid tähtsamaid toit- ja nautimisaineid, mida veeti sisse ka võrdlemisi suurel arvul. Saksamaa põllumajandus andis tollal umbes 95 % elamistarbai-neist, nimelt kasvas elanikkond alates 1870.a. väga kiirelt (1870 - 1914.a. vahemikus kasvas elanikke 40 miljonist 66 miljonini). Muidugi kujunes siis toitainete sissevedu vajalikuks, nii toodi nisu, otri, rukist, kaeru jne. sisse 1913.a. 417, 390, 42, 60 milj. marga eest. Selles kaubanduses kujunesid tähtsateks Argentiina ja Ühendriigid. Kuid $\frac{2}{3}$ vajalikest toitainetest saadi naaberriikidest, kõigepealt Venemaalt, Austria-Ungarist, Rumeeniast jne. Tähtsamaid nautimistarbeid toodi sisse Inglismaa ja Hollandi poolt, nii

näit. veeti 1913.a. sisse kohvi 220 milj. eest, riisi 104 milj. eest, kakaod 67 milj. eest jne. Väga suur oli ka tee, pipra, nelgi j.t. vürtside toodang.

Mis puutub Saksamaa väljaveosse, siis 1914.a. moodustasid fabrikaadid 63,3% kogu väljaveost. Metallitööstuse alal saadeti Saksamaalt välja umbes samapalju kui Inglismaalt. Kuid peab ütlema, et keemia-, keramika- ja nahaning paberitööstuste aladel oli ta esimesel kohal, teisel kohal seisis Saksa-maa aga tekstiilitööstuses. Veel veeti suurel määral välja otri ja humalaid õlle tarvis, samuti ka suhkrurüüpeid (265 milj. eest). Saksamaa tugevus basee-rus ka tugevasti ookeanitagustes maades, kuhu oli paigutatud võrdlemisi pal-ju kapitali igasugu ettevõtetesse, kas laevanduse või mõnel muul viisil.

Võrdlemisi suur tähtsus maailmakaubanduses ja tööstuses oli 19.saj. ka Belgial, Hollandil ja Skandinaavia riikidel. Ka pole tähtsuseta Vene, Austria-Ungari ja Itaalia osa maailmamajanduses, kuid nende arengu jälgimiseks puu-dub meil ajapuudusel võimalus.

- oooooo -

Üldise majandusajaloo kursuse eksami- kava.

1. Vanimate kultuurrahvaste kaubandussuhted:

Tootmine ja kaubandus Egiptuses. Babüloonia ja fönikiiklaste osa rahvusva-helises kaubanduses. Kreeka ja Rooma majandus ja rahvusvaheline kaubandus. Konstantinoopoli ja araablaste osa Lääne- ja Idamaade vahelises kaubanduses.

2. Kesk-Euroopa majanduse agraarne-politiline ilme keskajal.

Üldised agraarolud. Keskviimu nõrkus. Põhimiku härrus. Suuromandi areng. Asustus ja põllustusteedid. Talupojad, nende koormised ja olukord. Meierid. Liiklemine feodaalsel ajajärgul.

3. Keskaegne linn.

Linnade tekkimine ja linnahärrad. Linnade valitsemine ja majandus. Nende sissetulekud ja väljaminekud. Linnad ja kutsevormid (kaupmeeskond, tööndus-likud kutseorganisatsioonid). Tööstuse areng. Tootmine välis- ja siseturu tarvis. Linnad ja kohalik turg. Laakoha ja võõraste õigus.

4. Kaubanduse organisatsioon keskajal.

Kaupmeeste karavanid ja gildid. Veetõukite admiraliteedid. Faktooriad, kaubanduskontorid ja liigerid. Kaubanduslikud messid ja nende privileegid. Kaubanduslikud seltsingud ja kompanied. Gildide ja kompaniede erinevus teine-teisest. Kaubandusliku spetsialiseerimise puudumine.

5. Raha ja tema operatsioonid.

Väärismetallide puudus. Suur ja väike raha. Raha pakenemine. Tema rahvus-vaheline liiklemine. Krediit-operatsioonid. Igavene ja eluaja rendis. Laenud ja võlad linnadel, valitsejatel, ilmalikkudel ja vaimulikkudel feodaalidel. Veksel.

6. Keskaja tootmine ja kaubandus ristisõdadest peale.

Üldine konstellatsioon seoses pealaakhohtadega ja tarbimisega. Veneetsia, Genova, Florentz (Firenze) ja Milano, nende tööstus ja kaubanduslik liikle-mine. Euroopa majanduslik jagunemine. Hansa osa Atlandi poolmikul. Tema kaubanduslik areng ja õitseag. Maini, Rheini ja Doonau-linnade osa pro-duktsioonis ja kaubanduses. Champagne messide tähtsus rahvusvahelises kau-banduses. Keskaja kaubanduse ulatus.

7. Kaubandus uuel ajal.

Rahvastik. Tarbimise üldilme. Inglise, Prantsusmaa ja Preisi rahvastiku tõus. Suhe linna ja maa elanikkondade vahel. Sündivus ja surevus. Taudi mõju. Rahvastiku siire (hugenotid, puritaanlased jne.) Uued tarbeained.

8. Põllumajanduse areng ja agraarolud.

Hollandi põllumajanduse areng ja selle mõju Inglismaale. Huvi tõus põllu-majanduses Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksas. Põllumajanduse teooria. Uued sammud põllumajanduses 18. ja 19. sajandil. Maa rahvastiku seos agraarolu-dega. Talupoegade seisukord: sunnimaistus ja sellest vabanemine.

9. Tööstus-politiline üldilme kuni 19.sajandini.

Turgude laienemine. Üleminek riigi majanduspoliitika juurde. Tollid ja nende iseloom. Tööstuse soodustamine teiste abinõudega. Sisekonkurentsi are-nemine. Tööstuse vormid - käsitöö erinevus kodutööstusest. Konkurentsi pii-ramine. Privileegid mõningatel tööstusharudel. Vaen leiutiste vastu, kom-merts eetika.

10. Kodutööstus.

Käsitöö üleminek kodutööstuseks. Tootmise ja minemi jagunemine. Ülesost-jate kihi tekkimine. Takistused kodutöö arengus. Tööliskihi areng ja olu-kord. Kodutööstus külades.

11. Käsitöö.

Käsitöö ja suurtööstuse osa tootmises. Tarbeainete ja luksusainete toot-mine. Käsitöö iseloomu muutmine. Kitsendused tsunftidesse astumisel. Terri-toriaalsed tsunftid. Mittetsunftipärased käsitöölised. Streigid. Riigi järel-valve.

12. Manufaktuuriid.

Üldine mõiste 17-18.saj. Välismaalastest loodud manufaktuuriid. Manufaktuuriid, mis tekkisid kodutööstusest. Tootmise segavormid.

13. Tööstuse tähtsamad vormid.

Tootmine suuremate turgude tarvis. Inglismaa villatööstus. Puuvillatööstus. Teiste tööstuste areng (siidi-, naha-, peegli-, metalli- jne. tööstused).

14. Avastamisajajärk ja kaubandusriikide tekkimine.

Portugalia asend, tootmine ja tähtsus uute maade leiutamiseega. Hispaania asend ja tähtsus maailmakaubanduses. Türklaste edagitungi mõju Põhja-Itaalia ja teiste Vahemere-maade kaubandusele. Veneetsia tööstus ja Ülem-Saksa linnad.

Uute konstellatsioonide mõju Saksa ja Prantsuse linnadele. Brügge tähtsuse langus, Antverpeni kaubanduslik areng. Hollandi merivõimu tõus ja Amsterdami osa maailmakaubanduses.

15. Hollandi, Inglis- ja Prantsusmaa võitlused meri- ja kaubandusvõimu pärast.

Hollandi - Inglismaa ja Inglismaa - Prantsuse võitlused mere-, kaubandus- ja asumaade ülemvõimu pärast. Põhja-Ameerika vabadussõda. Ühendriikide tekkimine. Kontinentaal sulgude mõju mandri kaubandusele ja inglise majanduslikule arengule.

16. Aurumasinajajärk. Suurriikide areng 19. ja 20. sajandil.

Aurumasin tootmise ja liiklemise hõlbustajana. Tööstus ja kaubandus Inglismaal, Prantsusmaal, Ühendriikides ja Saksas.

- oo 0 oo -

Vigade parandus.

lhk.	rida	on	peab olema
1	35 alt.	Annu Rabi	Anu Rabi
1	11 "	läände	Läände
1	10 "	itta	Itta
1	7 "	Roduse	Rhodose
2	7 ülalt	ida	Ida
2	6 "	föiniiklane	föniiklane
2	21 "	itta	Itta
4	15 "	lõunamail, mida	lõunamail olid karus-
4	26	R-ini	Rheini nahad
4	5 alt	säilitamiseks	säilitamiseks
4	5 "	kadus halb maitse	kadus toidu halb maitse
5	17 ülalt	saksalsed	sakslased
5	17 alt	tegid ka	tegid samuti ka
5	4 "	karolingide	karolingide
6	18 "	hoktaarite	hoktaaride
9	26 ülalt	juurde	linnade
9	20 alt	rahaühikud, mis toimus riigivalitsejate	rahaühikud, missugune vahe toimus peaaesjalikult riigivalitsejate
9	7 "	vekslis	vekslisajajat.
10	6 ülalt	põhjas	Põhjas
10	18 "	jaekaubandusega	jääkaubandusega
12	11 "	kitsendavateks	kitsarinnaliseks
15	4 "	toada: arvates	toada: Lexis'e arvates
15	31 alt	Libra	libra
16	1 ülalt	väärismetallisisaldusega	väärismetalli sisaldusega
18	36 alt	komas	kolmas
18	19 "	aga	ja
18	13 "	tugevasti kaubanduslikku	tugevasti kaubanduslikku
20	25 ülalt	kiirede	kiired
22	34 alt	produtseerida	produtseerida
22	19 "	Tutugeval	Tugeval
23	17 "	teadusemees ütlob	teadusemees Sohm ütlob
23	15 "	leidis kasutamist	leidis nii kasutamist
23	6 "	aadli huvi	aadli suur huvi
24	14 ja 15 "	Holstein	Holzstein
25	42 "	juba eelpool	juba eelpool

lhk.	rida		- 39 - (7.aine) on	peab olema
25	21	alt	tarvitsenud	tohtinud
26	16	"	erinos	esines
26	10	"	k.stöötamisetehnikat	koostöötamiseteh.
27	2	"	uusi	suuri
28	35	"	vaheportsessid	vahoprotsessid
29	1	ülalt	tööstusliku e,ea- miselt	tööstusliku täht- suse. Peamiselt
29	19	alt	Ateen	Ateena
30	33	"	siidi õstus	siiditööstus
30	32	"	gevuse	vägevuse
33	9	"	manud	omanud.
34	6	ülalt	geinaalseks	goniaalseks
36	23	"	mitme	mitmed.
37	10	"	laevanduse	laenudena

-oo000-

Soovitame ülikooli lõpetamiseni kasutada õpinguiks meie
sõna-sõnaliselt kirjastatud l o e n g u i d. (Nõudke saadaolevate loengu-
te nimestut).

Tellimiste täitmine ka postiteel.

Üliõpilastel kasutada laenu l o e n g u t e - k o g u (loen-
gute üürimine).

Loengute tellijale igal ajal lähem informatsioon (ja muu
sarnane) õppetöösse puutuvais küsimusis (vastuseks mark juurde).

Kõige austusega

K/v. "A. A A S A K O D U Ü L I K O O L"

Tartu, Pargi 8

Telefon 16-26.

1936-1938